

A represión franquista en Gondomar

ELENA CRESPO FERNÁNDEZ¹

RESUMO

Durante a Guerra Civil, en Gondomar non chegou a haber un enfrontamento armado entre sublevados e partidarios da República. Non obstante, o pobo tamén foi participante da axitación que experimentaba o país. Así, aínda que os momentos de maior alteración se viviron entre o día 20 e o día 24 de xullo de 1936, a represión franquista, que cedo foi imposta en toda España, manifestouse tamén de forma notable en Gondomar.

A represión levada a cabo polo franquismo foi tanto extranormativa como normativa, e non foron poucos os que na vila sufriron as consecuencias da mesma; os mestres represaliados, os "paseados", os "fuxidos", e os encausados, foron protagonistas daquela época de incertidume.

PALABRAS CHAVE: *Guerra Civil, Gondomar, paseados, fuxidos, represión, franquismo, 1936, Golpe de Estado.*

SUMMARY

During the Civil War, in Gondomar there was no armed confrontation between insurgents and supporters of the Republic. However, the people were also involved in the unrest the country was experiencing. Thus, although the moments of greatest alteration were lived between the 20th and the 24th of July 1936, the Francoist repression that was soon imposed throughout Spain also manifested itself remarkably in Gondomar.

The repression carried out by the Franco regime was both extranormative and normative, and there were not a few in the town who suffered the consequences of it; the retaliated masters, the "walkers", the "fugitives", and the indicted, were the protagonists of that time of uncertainty.

KEY WORDS: *Civil War, Gondomar, walks, fugitives, repression, Francoism, 1936, Coup d'etat.*

¹ elenacrespofdez@gmail.com

INTRODUCCIÓN

O presente estudo pretende analizar a represión franquista no concello de Gondomar durante a guerra civil a partir de fontes orais, dos sumarios incoados pola xurisdición de guerra, dos Rexistros Cívís e da escasa bibliografía existente sobre a cuestión. Centrarémonos no estudo da represión física, deixando de lado outras modalidades represivas, como a represión económica, administrativa, social, cultural e psicolóxica, cuxa análise sobrepasa as posibilidades dunha investigación desta natureza pero que serviron igualmente para asegurar a dominación e o sometemento da poboación, polo que tamén requirirían dunha análise en detalle que aquí non podemos abordar. Con isto, non se pretende dar a entender que as vítimas provocadas pola instauración do réxime franquista non sexan importantes para explicar a súa consolidación.

En primeiro lugar, cómpre advertir que o golpe de Estado en Gondomar triunfou cedo, xa que a resistencia na vila durou escasamente catro días. Por este motivo, o traballo que se expón a continuación céntrase nos anos durante os que se desenvolveu a guerra civil. A pesar de que o seu título «A represión franquista en Gondomar» pareza poder estenderse a todo o período franquista, o momento da guerra, e máis concretamente os primeiros días da mesma, parecen ter unha maior importancia. Foi neste momento cando verdadeiramente a maior parte da sociedade comezou a comprender e experimentar na súa propia pel o cambio que se estaba a dar, sendo moitos os perseguidos polas súas ideas e véndose obrigados a modificar moitos dos seus costumes.

A pesar de que naquel momento Gondomar era unha vila moito máis pequena e illada do que é hoxe, contando no censo de 1930 con 8.219 persoas e no de 1940 con 8.570¹, durante a guerra, e sobre todo durante aqueles primeiros días, a violencia tivo a súa presenza como noutras moitas partes de España.

O impacto que o réxime que se estaba a implantar no país e as crueldades que se cometeron produciron nas persoas que o viviron quedaron tristemente moi arraigadas na súa conciencia. Tal é así, que os que daquela eran nenos e adolescentes, aínda hoxe lembran a axitación daqueles días de cambio. Dende unha óptica social e unha conciencia comprometida co pasado, comprender a realidade daqueles anos en Gondomar é aínda hoxe un asunto pendente para os que buscan respostas aos acontecementos que as súas familias tiveron que vivir, e en máis dunha ocasión sufrir e calar. Agardamos que tamén sexa de interese para todos aqueles dispostos a comprender a realidade dese pasado que máis dunha vez foi silenciado e esquecido, e que non obstante, e precisamente tamén por iso, aínda hoxe ten unha pegada innegable no transcórreo do noso tempo.

Así pois, o estudo dos acontecementos que en Gondomar se produciron durante a guerra civil móstrase case como unha conta pendente que a vila ten co seu pasado. Tamén en Gondomar se sufriu a represión franquista que dá título a este traballo e nada hai que xustifique o esquecemento daqueles anos dos que somos herdeiros.

1 INE. Censos de poboación. Disponibles en <http://www.ine.es/inebaseweb/pdfDispatcher.do?td=108631&ext=.pdf> e <http://www.ine.es/inebaseweb/pdfDispatcher.do?td=120515&ext=.pdf>. Consultado o 19/05/2017.

METODOLOXÍA E FONTES

Bases metodolóxicas

Dende o punto de vista metodolóxico, para o desenvolvemento das seguintes páxinas, foi preciso realizar unha primeira selección entre a numerosa bibliografía existente sobre a temática da represión franquista, profundando especialmente naqueles traballos que se centran en Galicia e nas contadas publicacións referidas a Gondomar. Neste senso, cómpre aclarar que neste traballo optamos polo emprego do concepto de *represión*, aínda que na actualidade existe certo debate historiográfico ao referirse á dinámica levada a cabo polos sublevados para impor o seu poder e utilízanse termos como *xenocidio*, *violencia política*, ou mesmo *limpeza*². Tal variedade de expresións responden ao intento de cualificar o complexo aparello implantado polos sublevados que, nutríndose do seu propio terror, foron quen de impor o seu proxecto de dominación política e social.

A continuación analizaranse os sumarios incoados pola xurisdición de guerra para estudar en detalle as xornadas inmediatamente anteriores e posteriores ao golpe de Estado na vila e investigar a represión baseada na aplicación dos bandos de guerra e do Código de Xustiza Militar. Os datos obtidos do estudo dos sumarios militares, concretamente as causas 644/1936, 718/1936, 772/1936, 805/1936, 816/1936, 847/1936, 892/1936 e 1376/1936, foron organizados mediante o xestor de datos Access. Nel rexistráronse as principais referencias obtidas dos procedementos xudiciais co fin de facilitar o seu estudo dando protagonismo aos procesados nas causas, que figuran nos anexos do traballo cos seus datos máis relevantes.

Finalmente procedeuse ao baleirado dos Rexistros Cívís para determinar quen foron os asasinados extranormativamente, é dicir, á marxe da propia normativa empregada polos rebeldes. Os datos obtidos destas dúas fontes principais foron contrastados coas fontes orais empregadas na investigación para obter unha imaxe o máis completa posible do proceso represivo no concello de Gondomar.

A problemática das fontes

Os sumarios militares constitúen a fonte máis rica para o estudo da violencia política e a represión franquista, xa que neles se incorpora unha enorme cantidade de documentos diversos. Non obstante, a fiabilidade desta fonte de estudo ha de matizarse, pois tense comprobado, mediante estudos concretos e a partir da memoria daqueles que presenciaron consellos de guerra, que as sentenzas ditadas polos mesmos, as máis das veces, estaban xa establecidas previamente. Con todo, son unha fonte moi importante para o coñecemento da resistencia que atopou o golpe e da represión implementada dende o triunfo da sublevación.

Así mesmo, e en relación á súa fiabilidade para o estudo da represión, téñense levado a cabo estudos que pretenden discernir o peso que as versións das diferentes testemuñas presentes nos procesos tiveron nas sentenzas finais; tales estudos, aínda

² Vid., neste senso, as diferentes achegas ao dossier da revista *Hispania Nova*, núm. 10 (2012), coordinado por Julio Aróstegui, Jorge Marco e Gutmaro Gómez Bravo, titulado *De Genocidios, Holocaustos, Exterminios...*

hoxe, non permitiron chegar a determinar unha clara preferencia polas versións de determinados grupos sociais, aínda que, desde logo, os informes emitidos polos cregos e pola Garda Civil considéranse esenciais para a modulación das penas.

Ben diferente é a problemática que presenta o uso dos Rexistros Civís como fontes para o estudo da represión. En primeiro lugar, non existe un criterio metodolóxico unánime á hora de cuantificar as vítimas da represión física con resultado de morte. O Decreto número 67 do 11 de novembro de 1936 establecía que as inscricións de falecidos ou a desaparicións de persoas debían facerse nos Rexistros Civís dos seus últimos domicilios³. Na práctica, na inmensa maioría das ocasións, os asasinados extraxudicialmente foron inscritos no Rexistro Civil do concello no que os seus cadáveres eran atopados, xa que o seu domicilio adoitaba ser descoñecido para os que realizaban o achado.

Por outra banda, e en relación coa cuestión da contabilización xeográfica das vítimas, a historiografía atópase dividida entre os que se inclinan polo criterio de veciñanza e os que o fan polo lugar de inscrición. Incluso non faltan exemplos de bases de datos que combinan ambos criterios⁴, co conseguinte risco de duplicidades no caso de que non se crucen correctamente os rexistros, o que levaría a un incremento artificial no número de vítimas. No seguinte estudo, e dado que o seu contido pretende achegarse á experiencia que viviron os gondomareses daquel tempo, engadíranse aquí non soamente as vítimas mortais veciñas da localidade, senón tamén aquelas que, non sendo, foron asasinadas ou apareceron nas súas inmediatezas contextualizando o terror na vida daqueles veciños.

En terceiro lugar, é preciso ter en conta que nos rexistros de defuncións adoita aparecer como causa da morte non o feito violento en si senón os efectos que provoca este. Deste xeito, moitos dos que foron asasinados figuran como falecidos por hemorragias internas ou externas, cerebrais ou de tórax, non sendo doado diferencialos dos finados por causas naturais. O feito de detallar a causa última da morte, sen especificar se esta fora ou non violenta e baixo o pretexto de protexer a intimidade das vítimas, daba á represión certa seriedade e aparencia de legalidade sendo este un fenómeno aceptado socialmente. Tal procedemento viña establecido no artigo 86 da Lei Provisional do Rexistro Civil de 1870⁵.

Por último, e independentemente da facilidade para distinguir aqueles que morreron por mor da represión daqueles outros que o fixeron por outras causas, está a cuestión de que, en moitos casos, os defuntos nin sequera se chegaban a inscribir no Rexistro. Tal realidade complica moito o coñecemento das vítimas mortais, pois moitas apareceron en lugares tan remotos aos seus propios domicilios que se rexistran como descoñecidos nas localidades onde aparecen, e, en moitos casos, os seus familiares nin sequera chegaron a ter coñecemento do lugar e a data onde asasinaron os seus seres queridos. Non acontece o mesmo coas execucións levadas a cabo polos consellos de guerra, xa que os xuíces instrutores decretaban a inscrición no Rexistro da morte do reo.

Por outro lado, e xa para concluír, é preciso indicar que a información que se pode obter das fontes orais para a reconstrución dos feitos é indispensable. Por medio da

3 J. PRADA RODRÍGUEZ (2011): *Geografía de la Represión Franquista*, Madrid, Catarata: 94.

4 No caso de Galicia, por exemplo, o *Proxecto Nomes e Voces*.

5 J. PRADA RODRÍGUEZ (2011): *Geografía de la Represión Franquista*, Madrid, Catarata: 95.

historia oral pódese chegar a colectivos que tamén sufriron a represión e dos que practicamente non quedaron testemuños escritos; é o caso dos nenos e das mulleres. Emporiso, a historia oral, a pesar de permitir unha visión amplísima do fenómeno da represión, ha de analizarse con coidado. Debe de ter en conta que a memoria é selectiva e establece filtros no recordo incluso de forma inconsciente e sistemática, deformándoo e mesturándoo en moitos casos con outros coñecementos adquiridos con posterioridade.

Estado da cuestión

Ao afondar na temática da guerra civil e a represión franquista, axiña se comprende que, a nivel estatal, existe un considerable abano de estudos sobre o tema. Dende o cincuenta aniversario do comezo da contenda véñse elaborando unha considerable produción literaria sobre a mesma, aínda que non toda da mesma calidade, o que se veu favorecido pola apertura dos arquivos militares, a promulgación da Lei 52/2007, denominada habitualmente de *Memoria Histórica*, e o apoio e interese de diversas institución e universidades para o estudo do pasado máis recente.

A bibliografía sobre a violencia e a represión durante a Guerra Civil experimentou unha considerable transformación nos últimos dez anos. Hoxe, a historiografía española é moi diferente da que existía hai varias décadas, pois novas preguntas, fontes e metodoloxías, permiten afondar nas lóxicas internas trasladando o antigo foco de atención dende as vítimas aos verdugos⁶.

Aínda así, no estudo da represión franquista predominan as investigacións de ámbito local, onde teñen un gran peso os acontecementos dos meses de verán e outono de 1936. A análise a escala reducida de ámbitos concretos permite a realización de estudos máis minuciosos e profundos, que achegan información particular das diferentes dinámicas que existiron segundo a zona e as súas circunstancias, o que a análise comparativa en bloques non contemplaba⁷. Así, e a través da información que os arquivos militares, o Rexistro Civil e a oralidade ofrecen, xunto cos congresos realizados arredor da temática da represión franquista⁸, estanse levando a cabo estudos moi interesantes sobre as dinámicas da violencia local durante a guerra que enriquecen a súa visión xeral, sen dúbida, nada estática.

Non obstante, este tipo de publicacións moitas veces pode incorrer en análises en exceso descritivas que non responden as preguntas e discusións ligadas ao conflito e cun compoñente esaxeradamente emocional e particular. Con todo, co enfoque ade-

6 Neste senso, unha síntese da bibliografía máis relevante aparecida nos últimos dez anos sobre a guerra civil pode verse en Á. VIÑAS e J. A. BLANCO (dirs) (2017): *La Guerra Civil Española, una visión bibliográfica*, Marcial Pons Digital.

7 S. VEGA SOMBRÍA (2011): *La política del miedo. El papel de la represión en el franquismo*, Barcelona, Crítica, e J. PRADA (2010): *La España masacrada. La represión franquista de guerra y posguerra*, Madrid, Alianza Editorial.

8 F. ALÍA MIRANDA e Á. R. DEL VALLE CALZADO (2008): *La Guerra Civil en Castilla-La Mancha. 70 años después*, Cuenca, Universidad de Castilla-La Mancha e J. CHAVES (coord.) (2009): *Memoria e investigación en torno al setenta aniversario del final de la Guerra Civil*, Badajoz, Diputación de Cáceres-Universidad de Extremadura.

cuado, neste ámbito pódense realizar estudos moi interesantes que descubren acontecementos dos que non se tiñan apenas noticias⁹.

O entendemento da violencia desde un punto de vista cualitativo permitiu nos últimos dez anos o estudo comparativo sobre a súa evolución, que se estendeu ao estudo dos campos de concentración e os cárceres¹⁰. Tamén compre subliñar as distintas investigacións relativas á interpretación multidimensional da violencia¹¹, segundo a cal a física estaría nun estrato inferior; a violencia económica, administrativa, social e cultural nun nivel intermedio; e as estruturas mentais autorreprimidas nun nivel superior. Tal enfoque resulta moi enriquecedor pois permite estudar a interrelación entre as diferentes modalidades represivas que se levaron a cabo durante o franquismo. Neste punto, fálase dun suxeito colectivo que xorde do sufrimento individual¹² en contraposición aos sublevados.

As últimas publicacións sobre a guerra civil e a represión tratan de aproximarse á relación que esta tivo coa segunda república, co golpe de Estado, coa resistencia armada e co fenómeno dos fuxidos. Interesa o coñecemento da retagarda, e o papel e características que a violencia tivo neste ámbito¹³. Deste xeito, o estudo da violencia esténdese de maneira variable cara á retagarda¹⁴, resultando ser unha das renovacións metodolóxicas máis importantes dos últimos dez anos¹⁵. En relación aos estudos sobre a retagarda, ten peso a lectura que se dá do inimigo político como deshumanizado¹⁶, que por suposto non deixa de xerar certo debate entre os historiadores.

9 Neste punto cómpre destacar a primeira síntese de ámbito galego de J. DE JUANA e J. PRADA RODRÍGUEZ (coords.) (2006): *Lo que han hecho en Galicia. Violencia política, represión y exilio (1936-1939)*, Barcelona, Crítica; e as diferentes monografías provinciais: E. GRANDÍO SEOANE (1994): *Coruña en el siglo XX*, A Coruña, Vía Láctea e ÍD (2000): *Años de guerra*, Oleiros, Vía Láctea; M. JESÚS SOUTO (1998): *La represión franquista en la provincia de Lugo (1938-1940)*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela; J. PRADA (2006): *De la agitación republicana a la represión franquista. Ourense, 1934-1939*, Barcelona, Ariel e ÍD (2004): *Ourense, 1936-1939. Alzamiento, Guerra e Represión*, Sada, Ed. do Castro; D. PEREIRA (2003): "Os Mortos esquecidos, radiografía da represión franquista nun pequeno concello rural, o caso de Cerdedo (Pontevedra)", en *A represión franquista en Galicia: actas dos traballos presentados ao Congreso da Memoria*; Narón; e A. RODRÍGUEZ GALLARDO (2008): *Memoria e silencio na Galicia contemporánea*, Tui, Alén Miño. Cabe mencionar que, para a provincia de Pontevedra, aínda hoxe se bota en falta unha obra de conxunto homologable ás anteriores.

10 Á. EGIDO LEÓN e M. EIROA SAN FRANCISCO: «Los campos de concentración franquistas: del olvido a la memoria», en J. CUESTA (dir.) (2008) *Memorias históricas de España (siglo XX)*, Madrid, Fundación F. Largo Caballero. No ámbito galego resultan fundamentais os traballos sobre prisións de D. RODRÍGUEZ TEIJEIRO (2010): *Presos e prisións na Galicia de guerra e de posguerra*, Vigo, Galicia; e (2011): *Las cárceles de Franco*, Madrid, Los Libros de la Catarata.

11 Neste senso destaca o traballo mencionado de J. DE JUANA e J. PRADA RODRÍGUEZ (coords.) (2006): *Lo que han hecho en Galicia. Violencia política, represión y exilio (1936-1939)*, Barcelona, Crítica.

12 F. ESPINOSA (coord.) (2010): *Violencia roja y azul. España, 1936-1950*, Barcelona, Crítica; R. C. CANCIO FERNÁNDEZ (2007): *Guerra Civil y Tribunales: de los jurados populares a la justicia franquista (1936-1939)*, Cáceres, Servicio de Publicaciones de la Universidad, e G. GÓMEZ BRAVO e J. MARCO (2011): *La obra del miedo. Violencia y sociedad en la España franquista (1936-1950)*, Barcelona, Península.

13 M. THOMAS (2014): *La fe y la furia. Violencia anticlerical popular e iconoclastia en España*, Granada, Comares, e F. JIMÉNEZ HERRERA (2014): «El Comité de Investigación Pública a través de la documentación custodiada en el Archivo General Militar de Madrid». *Hispania Nova*, núm. 12, <http://erevistas.uc3m.es/index.php/HISPNOV/article/view/2002>.

14 J. CANAL e E. GONZÁLEZ CALLEJA (eds.) (2012): *Guerras civiles. Una clave para entender la Europa de los siglos XIX y XX*, Madrid, Casa de Velázquez.

15 J. RODRIGO (2009): «Presentación. Retaguardia: un espacio de transformación», *Ayer*, núm. 76: 13-36.

16 F. DEL REY (dir.) (2011): *Palabras como puños. La intransigencia política en la Segunda República española*, Madrid, Tecnos.

Non obstante, outros autores¹⁷ consideran que o contexto da guerra non explicaría o «delirio colectivo» que se produciu¹⁸ e interpretan a violencia revolucionaria como causada, en parte, pola conflitividade social da etapa republicana, deixando de lado o estudo da distinta evolución das fronteiras e a retagarda¹⁹. Segundo esta interpretación, o golpe e o terror que a partir do mesmo se xera preséntase como resultado lóxico da experiencia republicana, malia que ambas zonas compartiron tácticas exterminadoras²⁰. Así mesmo, tamén se relaciona de forma directa a violencia do franquismo, especialmente nas zonas rurais, co acceso ao poder de sectores á marxe das redes tradicionais que conformaban o poder local, o que daría paso a unha brutal expresión de violencia franquista²¹; de feito, non falta quen sostén que a eliminación das bases sociais e políticas da Segunda República foi máis precisa e exhaustiva nas vilas pequenas²².

Evidentemente, a importancia dos conflitos sociais e políticos previos tivo relación coa dimensión da represión franquista, pero dentro dun amplo e complexo repertorio de comportamentos violentos. Así mesmo, dende un punto de vista psicolóxico, as expectativas de cambio que xerou na poboación o período febreiro-xullo de 1936 influirían de forma significativa na brutalidade da represión²³, e a propia violencia retoolimentaríase de si mesma para xerar un círculo vicioso do que se nutriu o réxime²⁴.

Dentro do marco de análise diacrónica da violencia, o proceso de institucionalización da ditadura foi moi estudado nos últimos anos, o que aumentou de forma considerable o coñecemento xeral do proxecto franquista e en particular da violencia como parte da propia natureza da ditadura²⁵. Neste senso, os estudos deixan de enfocarse unicamente no protagonismo estatal e aproxímanse ás dinámicas particulares nas que as delacións e denuncias sustentadas sobre a degradación das formas de vida comunitaria se convierten nun excepcional medio de aproximación á implicación

17 J. RUIZ (2011): «Las metanarraciones del exterminio». *Revista de libros de la Fundación Caja Madrid*, núm.172: 8-12.

18 Véxase tamén S. PAYNE (2005): *El colapso de la República. Los orígenes de la guerra civil*, Madrid, La Esfera de los Libros.

19 Neste senso, existen novedosos traballos sobre a utilización da poboación como arma de guerra; un exemplo sería J. MATHEWS (2013): *Soldados a la fuerza. Reclutamiento obligatorio durante la Guerra Civil, 1936-1939*, Madrid, Alianza Editorial.

20 J. ARÓSTEGUI, J. MARCO y G. GÓMEZ BRAVO (coords.) (2012): *Sobre Genocidios, Holocaustos y Exterminios. Sobre los procesos represivos en la España durante la guerra civil y la dictadura franquista, dossier de Hispania Nova*, núm. 10, <http://hispanianova.rediris.es/10/dossier.htm>.

21 A obra de conxunto máis recente na que se pode ver esta temática é a de E. GONZÁLEZ CALLEJA, F. COBO ROMERO, A. MARTÍNEZ RUS e F. SÁNCHEZ PÉREZ (2015): *La Segunda República española*, Barcelona, Pasado y Presente: 637-975.

22 C. GIL ANDRÉS (2006): *Lejos del frente. La guerra civil en la Rioja Alta*, Barcelona, Crítica; C. GIL ANDRÉS (2006): «Vecinos contra vecinos. La violencia en la retaguardia riojana durante la Guerra Civil», *Historia y Política*, núm. 16: 109-130, e J. MARCO (2012): *Guerrilleros y vecinos en armas. Identidades y culturas de la resistencia antifranquista*, Granada, Comares.

23 J. PRADA (2006): *De la agitación republicana a la represión franquista. Ourense, 1934-1939*, Barcelona, Ariel.

24 C. GONZÁLEZ MARTÍNEZ e M. ORTIZ HERAS (2010): «Control social, control policial en la dictadura franquista», *Historia del Presente*, núm. 16: 143-152; G. GÓMEZ BRAVO (coord.) (2011): «Introducción: Violencia y espacio público en la sociedad contemporánea», *Cuadernos de Historia Contemporánea*, núm. 33: 13-72.

25 L. STUDER, G. RAMOS, V. HEREDERO e A. LEÓN: 2013: «La violencia política y social durante el franquismo en el archipiélago canario (1936-1975)», en M. Á. CABRERA e P. RIVERO (coords.), (2010): *Lucas sobre un tiempo en gris. Exposición bibliográfica sobre la represión franquista en Canarias*, Santa Cruz de Tenerife, Servicio de Publicaciones de la Universidad de La Laguna: 25-70.

social da violencia durante a guerra e tamén durante o franquismo. Deste xeito, as análises sobre a consolidación institucional do franquismo, na actualidade, céntranse nunha historia sociocultural, pois a natureza política da ditadura de Franco, en cuxos estudos se dá grande importancia ás súas vertentes máis violentas²⁶, esperta un grande interese nos historiadores.

Así mesmo, a historiografía ten profundado na existencia dunha “cultura punitiva” que arraigou durante o tempo da guerra e se prolongou durante os anos máis duros da posguerra²⁷. Non obstante, os traballos máis modernos mostran que a ideoloxía do réxime non tratou de impoñerse unicamente desde a represión ou a coerción social, senón na colaboración desde abaixo, fomentada sobre todo a través de actitudes cotiás, por suposto, moduladas pola violencia²⁸. Neste punto, a doutrina social cristiá serviu de aglutinante e base de captación de apoios sociais, ademais de pretexto para o perdón dos abusos e inxustizas.²⁹

Así, nos últimos anos avanzouse de forma significativa no coñecemento dos aparellos de xestión e administración da violencia³⁰, en parte, grazas á maior accesibilidade á información custodiada nos arquivos militares e ao maior interese polos batallóns de traballadores e o sistema penitenciario franquista. Nestes enriquecedores traballos, non faltan as asociacións da natureza do franquismo co patrón concentracionario fascista no que estaría incluído³¹. Neste senso, os traballos sobre as institucións punitivas que se viñan realizando dende pouco antes do 2000 seguen existindo e enriquecécese na actualidade de novos fondos documentais, como os do Tribunal de Contas, e da investigación sobre a historia da prisión³². De feito, a reflexión sobre a explotación dos prisioneiros e presos republicanos por parte de institucións públicas e privadas nas diferentes unidades militarizadas de traballos forzados, nutríndose incluso da criminoloxía e dos estudos de longa duración³³, foi quizais a achega máis notable nos últimos anos³⁴.

26 C. HERNÁNDEZ BURGOS (2013): *Franquismo a ras de suelo. Zonas grises, apoyos sociales y actitudes durante la dictadura (1936-1976)*, Granada, Universidad de Granada; J. PRADA (dir.) (2014): *No solo represión. La construcción del franquismo en Galicia*, Madrid, Biblioteca Nueva.

27 M. Á. DEL ARCO BLANCO (2009): «El secreto del consenso en el régimen franquista: cultura de la victoria, represión y hambre», *Ayer*, núm. 76,:245-268; M. Á. DEL ARCO BLANCO e C. HERNÁNDEZ BURGOS (2011): «Más allá de las tapias de los cementerios: la represión cultural y socioeconómica en la España franquista (1936-1951)», *Cuadernos de Historia Contemporánea*, núm. 33: 71-93; C. HERNÁNDEZ BURGOS (2011): *Granada azul. La construcción de la «Cultura de la Victoria» en el primer franquismo*, Granada, Comares.

28 C. MOLINERO (2006): «El reclamo de la “justicia social” en las políticas de consenso del régimen franquista», *Historia Social*, núm. 56: 93-11

29 Para as principais aportacións metodolóxicas na renovación dos estudos penitenciarios e a súa aportación recente ao estudo do franquismo, véxase C. ORTIZ (coord.) (2013): *Lugares de represión, paisajes de la memoria. La cárcel de Carabanchel*, Madrid, Los Libros de la Catarata.

30 M. ÁLVARO DUEÑAS (2006): «Por Ministerio de la ley y voluntad del Caudillo». La Jurisdicción Especial de Responsabilidades Políticas (1939-1945), Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.

31 J. RODRIGO (2010): «Trabajar para el enemigo. Campos de concentración y trabajo forzoso en la guerra y la posguerra», *Andalucía en la Historia. Dossier Nuevas miradas sobre la Guerra Civil*, núm. 30: 26-29.

32 P. OLIVER OLMO e J. C. URDA LOZANO (coords.) (2014): *La prisión y las instituciones punitivas en la investigación histórica*, Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla La Mancha.

33 J. BARAJAS e E. DÍAZ (2007): *Batallones disciplinarios (esclavos del Franquismo)*, Barcelona, Asociación per a la Memòria Històrica i Democràtica del Baix Llobregat.

34 J. M. GASTÓN e F. MENDIOLA (coords.) (2007): *Los trabajos forzados en la dictadura franquista*, s. l., Instituto Gerónimo de Uztáriz.

Por primeira vez, na historiografía española fálase das cuestións patrimoniais da guerra, dos memoriais e do aspecto educativo que se pode obter do estudo daquel tempo e búscase un novidoso achegamento ás cuestións da violencia a partir da cultura material³⁵. Non obstante, aínda haberá que seguir apostando por análises sobre a violencia, a través de canles de traballo xunto a ciencias como a Xeografía, a Arqueoloxía, o Dereito e a Antropoloxía.

Paraece que un dos maiores retos que quedan pendentes para a historiografía española é o de abandonar definitivamente os recontos de feitos e atrocidades e centrar os estudos na comprensión e interpretación das verdadeiras dimensións e lóxicas que moveron a violencia e a represión durante a guerra³⁶ e que se prolongaron aínda na posguerra³⁷.

No caso de Galicia, as obras sobre o estudo da represión franquista e a guerra civil son máis limitadas. Non obstante, existen moi bos estudos que tratan a retagarda galega e os seus acontecementos de posguerra. É común que estes traballos se inicien coa contextualización dos espazos aos que fan referencia, durante o inicio dos anos trinta, e se analice a represión que durante a guerra se efectuou naqueles lugares dos que tratan dende unha óptica cuantitativa e cualitativa. Neste senso, predominan as análises sobre os distintos tipos de violencia que se levaron a cabo sobre a poboación galega, así como da súa dinámica, as súas motivacións³⁸ e a súa relación co tempo anterior e posterior á guerra³⁹. Así mesmo, dásele moita importancia ás características da nova orde, tanto institucionais como políticas, e tanto no ámbito local⁴⁰ como no provincial⁴¹.

Xa para tratar o tema da represión franquista en Gondomar, dicir que o *Instituto de Estudos Miñoráns* conta con algunha publicación que, aínda que breve, permite achegarse á cuestión da guerra civil na vila e na contorna. Moita información achegou ao estudo da represión franquista na vila a escavación realizada entre o ano 2008 e 2009 en San Xián, dirixida por Xosé Lois Pedreira e o Instituto de Estudos Miñoráns⁴².

Así mesmo, o traballo de Carlos Meixome Quinteiro tamén achega unha grande información en relación aos aparecidos mortos nas cunetas de Vincios, ademais de

35 A. GONZÁLEZ RUIBAL (2015): *Volver a las trincheras. Una arqueología de la Guerra Civil española*, Madrid, Alianza Editorial.

36 G. GÓMEZ BRAVO e R. PALLOL (eds.) (2015): *Actas del Congreso Posguerras. 75 aniversario del fin de la guerra civil española*, Madrid, Fundación Pablo Iglesias.

37 J. ARÓSTEGUI (coord.) (2012): *Franco: la represión como sistema*, Barcelona, Flor del Viento.

38 E. GRANDÍO SEOANE, J. PRADA RODRÍGUEZ, e D. PEREIRA (2011): “Vinieron por nosotros...La represión paralegal durante la guerra civil. El caso de Galicia” en *Nuevos horizontes del pasado. Culturas políticas, identidades y formas de representación: Actas del X Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea. Actas del X Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, 121.

39 J. PRADA RODRÍGUEZ (2004): *Ourense, 1936-1939. Alzamento, Guerra e Represión*, Sada, Ed. do Castro; e J. DE JUANA e J. PRADA RODRÍGUEZ (coords.) (2006): *Lo que han hecho en Galicia. Violencia política, represión y exilio (1936-1939)*, Barcelona: Crítica.

40 D. PEREIRA (2003): “Os Mortos esquecidos, radiografía da represión franquista nun pequeno concello rural, o caso de Cerdedo (Pontevedra)”, en *A represión franquista en Galicia: actas dos traballos presentados ao Congreso da Memoria*; Narón.

41 M. JESÚS SOUTO (1999): *Los apoyos al régimen franquista en la provincia de Lugo (1936-1940). La corrupción y la lucha por el poder*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela.

42 *Atopados. A fosa de San Xián*. (2017). PDF en liña, Gondomar: Instituto de Estudos Miñoráns. Todos los nombres en http://www.todoslosnombres.org/sites/default/files/documento446_0.pdf. Consultado 3/04/2017.

datos relativos aos fuxidos da contorna⁴³. Sobre os fuxidos, e a súa vinculación con Gondomar, tamén resulta interesante a biografía de Placeres Castellanos Pan realizada por Elsa Quintas Alborés⁴⁴.

O GOLPE DE ESTADO EN GONDOMAR

Tralo trunfo da Fronte Popular e o cambio de maiorías nas eleccións lexislativas de 1936, José Pequeño volveu ao posto de alcalde, que tivera que abandonar en 1933, en substitución de Domingo Bravo Caneda. Ata o estoupido da guerra civil, agás o emotivo discurso do alcalde dende o balcón do concello no aniversario da proclamación da República non se experimentaron acontecementos de entidade. Durante a República en Gondomar non se levara a cabo ningún movemento de masas e ao máximo momento de conflictividade que se chegou foi á convocatoria dunha folga xeral de panadeiros que non se chegou a realizar por declararse o estado de guerra⁴⁵.

Nas vésperas do pronunciamento militar do xeneral Franco, a vila contaba cunha considerable participación nos movementos asociativos, que aumentara durante o tempo republicano pero que xa viña collendo forza dende os anos vinte; asemade, as sociedades agrarias tiñan representatividade en tódalas parroquias. A maior parte dos mestres eran republicanos e asociábanse arredor da Sociedade de Mestres Nacionais, os panadeiros na de Obreiros Panadeiros e os albaneis no sindicato do Ramo da Construción, que en 1932 contaba con 152 afiliados⁴⁶. Tódalas asociacións contaban con locais nas parroquias, e na vila atopábase a Casa do Pobo, no lugar da Feira, onde se reunían todos os sindicalistas.

Tal e como se indica na causa 718/1936, o día 20 de xullo o presidente do sindicato Obreiro adherido á U.G.T. do Ramo da construción e oficios varios de Gondomar, Joaquín Míguez Ledo, estaba ás 9 da mañá botando unhas cartas no correo de Gondomar, cando foi sorprendido por un ciclista que viña de Vigo coa noticia de que debía declarar a folga xeral en tódolos oficios, pois xa se fixeran na Casa do Pobo de Vigo e noutras localidades da contorna. Deste xeito, Joaquín Míguez Ledo convocou unha reunión para as dúas da tarde no lugar da Feira á que debían asistir todos os socios e á que tamén convidou o Alcalde da vila.

Malia que aquela reunión finalmente se celebrou ás catro da tarde, nela tomáronse decisións claves para o transcorrer dos vindeiros días. Primeiro, esixiuse a saída do local a todos aqueles menores de 19 anos, polo que o secretario Marcial Mariño de tan só 17 anos, quen parece ser que exercía o cargo pola súa boa caligrafía, debeu abandonar a estancia. Tras este primeiro cribado, entre os maiores de idade aceptouse o paro xeral e o presidente suxeriu que o pobo debía armarse, pois tiña noticia que tamén así o fixeran en concellos como o de Baiona e Nigrán. Aquela proposta desatou unha discusión na que non faltaron comentarios como os do obreiro Marcelino García, quen non

43 *A estrada da morte*. (2006). PDF en líña, C. Meixome, O portal do Val Miñor en <https://valminor.info/opinion/cartas-ao-director?start=115>. Consultado 2/04/2017.

44 E. QUINTAS ALBORÉS (2008): *Placeres Castellanos*, Santo Tirso, A Nosa Terra.

45 J. L. MOSQUERA VELEIRO, A. SOLIÑO TRONCOSO, A. SOLIÑO TRONCOSO e M. SOLIÑO TRONCOSO (1995): *Gondomar, Historia, Arte e Territorio*, Vigo, Ir Indo: 59-60.

46 J. L. MOSQUERA VELEIRO, A. SOLIÑO TRONCOSO, A. SOLIÑO TRONCOSO e M. SOLIÑO TRONCOSO (1995): *Gondomar, Historia, Arte e Territorio*, Vigo, Ir Indo: 52.

consideraba mester do sindicato levar a cabo tal campaña: “si el Gobierno de Madrid quería que le defendieran mandase fusiles y ametralladoras, queriendo dar a entender con esta frase que le parecía ridículo querer oponerse al ejército con escopetas de caza, y con el propósito de que desistiesen”.

En medio daquel rebumbio, o presidente do sindicato buscou apoio no alcalde preguntando sobre as medidas que ía tomar para opoñerse ao movemento militar iniciado xa en varios puntos de España. Segundo os alí presentes, Manuel Domínguez Sanromán e Manuel Franco, o edil pediu que, por atoparse enfermo, non o molestasen, malia que se declarou a favor dos obreiros. Neste punto, Marcelino Suárez Iglesias alegou na causa 718/1936 que o Alcalde se comprometera a proporcionarlles municións sempre e cando a sociedade puxese as armas. De feito, o mesmo Marcelino indica que aquela mesma noite solicitou a Núñez, o único ferraxeiro da vila, que lle entregase á mañá seguinte cartuchos baleiros, pólvora, perdigóns e demais ingredientes para cargalas⁴⁷.

Finalmente, como a Garda Civil de Gondomar debía estar concentrada en Vigo, acordouse que se formarían patrullas de obreiros armados que en dúas roldas, unha pola noite e outro polo día, vixiarían á vila para teoricamente impedir que no contexto da folga non se producisen desmandos. Así, xa aquela tarde os obreiros desfilaron pola vila apuntando coas súas escopetas a aqueles que espreitaban dende as fiestras. Foi o caso de José Ramón Crespo Méndez, quen, a pesar de ser daquela un neno de sete anos, aínda hoxe lembra aquel episodio⁴⁸.

Naquel contexto de axitación, é preciso non esquecer que os obreiros trataban de defender a legalidade republicana contra un golpe de Estado, aínda que en moitos casos o fixesen superando os límites do que sería moralmente correcto e xusto. En calquera caso, e aínda que non se trata de comparar, os seus mecanismos non chegaron a ser como os logo mellorados e utilizados sistematicamente polos sublevados a medida que gañaron territorio e aínda durante o franquismo.

En defensa das autoridades lexitimamente constituídas e por orde do presidente do Sindicato do Ramo da Construción e Oficios Varios da vila, moitos obreiros patrullaron as rúas e requisaron armas aos simpatizantes das dereitas para que non se sumasen ao golpe e poder defender o goberno cando chegasen os sublevados dende Vigo. Este fora o caso de veciños como Antonio Iglesias e Avelino das Gaiandas, que se achegaron aos domicilios do falanxista Domingo Alonso Vila e do dereitista Penedo. Tamén Eduardo Hermida Pereira, Antonio Iglesias “Cañón”, Manuel Domínguez e o “Dientes” requisaron armas aquela noite⁴⁹. Outro tanto fixeran na mañá do día 20 Marcial Alonso Álvarez, Felipe Méndez Núñez, Eduardo, Marcelino de Mañufe e Joaquín Durán Méndez, coñecido como o “Xosco”. Outros, utilizando a camioneta de carga de Aquilino Sestelo e de Encarnación, percorreron as parroquias de Peitirios e Couso, facéndose cunhas 10 escopetas que requisaron ante o temor dos seus donos, regresando despois a tempo para a reunión do sindicato onde as entregaron⁵⁰.

47 Archivo Intermedio Militar Noroeste (AIMN), causa 718/1936, fols. 30, 31, 33 e 37v.

48 Entrevista realizada a José Ramón Crespo Méndez, 20 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

49 AIMN, 805/1936, fol. 49.

50 AIMN, 718/1936, fol. 10v.

As patrullas tamén tiñan a función de vixiar as industrias onde se traballaba e facer efectiva a folga xeral. Así o fixeron os panadeiros Santos Pérez González, Salustiano Cortegoso Iglesias e Manuel Rodríguez Amorín, percorrendo as panaderías para impedir que se fixese pan dende a noite do día 20 ata a do día 22. Malia que a idea inicial era a de non chegar á violencia, parece ser que na panadería de Domingo Fernández Carrera, á noite do día 20, Santos Pérez e Salustiano Cortegoso ameazaron con que “les saltarían la tapa de los sesos” se desobedecían a orde de paro. Segundo as testemuñas, todos levaban escopetas agás o “Dientes”, que levaba unha pistola. A violencia, segundo as testemuñas unicamente verbal, non impediu que Domingo Fernández cocese pan aquela noite e paradóxalmente llo vendese ao día seguinte a membros do propio sindicato.

Na panadería de dona Esperanza Araújo e Enrique Rodríguez Pérez, os mesmos homes presentáronse sen armas; e o primeiro día, dos trinta que patrullaban soamente catro levaban armas e permanecían as máis das veces desarmados⁵¹.

Non obstante, durante aqueles días os obreiros aproveitáronse da situación e abusaron da autoridade que a situación lles ofrecía. Deste xeito, puxeran unha alcabala na Feira, onde persuadían a todos aqueles que pasaban de camiño ao traballo para que os acompañasen á teórica garda durante a que tamén se requisaron víveres para o sindicato. Encarnación Sestelo Amorín, que vivía no lugar da Feira, moi próxima ao lugar, narra estes episodios como segue:

Como dicían que co comunismo todo era de todos, viñan a nosa casa a buscar repolos, touciño, o que houbera. Ata levaran unha ola grande! (...). Viñan rapaces pequenos con bombas nas mans e mamá dicíalles: ‘Ai Dios mio!, meus filliños, non tedes medo que vos exploten?’ E eles dicíanlle: ‘que va señora Encarnación, nos isto manexámolo’. (...) Levaban as bombas nas mans para tirar pontes e facer estropicios⁵².

A testemuña de Encarnación mostra o sentimento de superioridade que reinou durante aqueles días entre algúns dos membros do sindicato. Tamén destes abusos se lembra Consuelo Crespo Méndez; referidos ás requisas de avituallamento na Paradela e de como os donos da ferraxería de Núñez se arranxaban para evitar que lles levasen todo o que tiñan:

Moitas veces non querían que lles levasen algunhas cousas e botábanas por un ventanuco que daba á nosa casa, chegábamos e tiñámolas no curral, despois eles viñan buscalas⁵³.

Dos “estropicios” aos que se refería Encarnación Sestelo, o máis significativo foi a obstrución da ponte da Pasaxe. Aquel episodio comezara sobre as 10 da noite do día 20, cando os integrantes da rolda nocturna, entre eles os responsables das supostas

51 AIMN, 644/1936, fols. 15 a 17.

52 Entrevista realizada a Encarnación Sestelo Amorín, 23 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

53 Entrevista realizada a Consuelo Crespo Méndez, 16 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

requisas da mañá e outros máis, como Julio José e Marcelino Pérez, foron enviados por orde do presidente do sindicato e co mesmo camiión a voar a ponte da Pasaxe en Vincios. A camioneta ía conducida por un tal “Chispa”, panadeiro de Ángel Valverde, pois o chofer da dita camioneta, o fillo dos donos, Jesús Sestelo, non aparecera⁵⁴ xa que estaba agochado nunha pequena adega na súa casa⁵⁵.

Nas causas militares nas que se dá testemuña destes feitos apréciase moi ben o enfrontamento que por desgracia é frecuente entre veciños no contexto das guerras civís e que xa existía na vila naquel momento. Claramente se reflexa nas declaracións de Isaura Miranda Morais, a quen os membros das patrullas foran buscar a casa para que lles fixese a cea. Segundo ela, cando os obreiros se dirixían á parroquia de Vincios, Marcelino Suárez advertiu aos presentes que tivesen coidado ao pasar pola casa do médico don Latino Salgueiro, pois «en dicha casa había bombas y podrán arrojarlas al paso»⁵⁶. Tal advertencia serviu de precedente para que o día 22 un grupo armado de veciños da Ramallosa practicasen un rexistro na casa do médico. Aquela acusación non queda totalmente clara, xa que Marcelino Suárez negou que pronunciase tales verbas, pois, segundo el, nin sequera se atopaba presente no momento en que os obreiros saían cara á Pasaxe⁵⁷.

No que as testemuñas non se contradín é en que os obreiros saíron rumbo á ponte da Pasaxe arredor das 11 da noite e que ían capitaneados polo “Dientes”, quen, ao paso pola rúa, obrigou a varias persoas a acompañalos, entre eles a Manuel González e a Feliciano Vargas⁵⁸. Tamén José Luís López obrigou a Felipe Méndez Núñez a seguiilos. Xa na ponte, uns dez homes, protexidos por outros con escopetas⁵⁹, cuns ferros e cuns picos traídos da casa de Rogelio Lorenzo, romperon os peitorís da ponte e puxéronos no centro da estrada, xunto a cinco piñeiros grandes, co obxectivo de interceptar o paso dos vehículos.

Trala desfeita, a camioneta volveu por Peitieiros ao sindicato, onde o presidente e o “Dientes” entregaron armas a varios homes e obrigáronos a facer novamente garda pola vila. Manuel González Pérez foi ameazado polo “Dientes”: «si no le pegaría cuatro tiros».

Máis imposicións se levaron a cabo ao día seguinte. Foi o caso de Felipe Méndez Núñez, que xa pasara toda a noite vixiando o sindicato⁶⁰, que despois tamén participou na requisa de armas coa mesma camioneta da véspera nas parroquias de Couso e Peitieiros. Tamén Hermida Pereira, Antonio “Cañón” e Avelino “das Gaiandas” foron sorprendidos polo “Dientes” na praza pública da vila e obrigados a dirixirse á casa de Vicente Penedo a esixirlle a súa escopeta de dous canóns. Así o fixeron, entregando máis tarde a arma no concello e a munición no sindicato⁶¹.

54 AIMN, 644/1936, fols. 12 e 12v.

55 Entrevista realizada a Encarnación Sestelo Amorín, 23 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

56 AIMN, 718/1936, fol. 11v.

57 AIMN, 718/1936, fols. 31 e 31v.

58 AIMN, 805/1936, fol. 11.

59 Marcial Alonso, Eduardo Hermida, Felipe Méndez Núñez, Manuel González Pérez e Antonio Iglesias, armados con escopetas, quedaron custodiando a camioneta en previsión de que a chegada de forzas do Exército puidera interromper as operacións.

60 AIMN, 718/1936, fols. 25v, 9, 61 e 59.

61 AIMN, 805/1936, fol. 8.

Fixérano así, pois aquel día 21 pola mañá o tenente alcalde don Rogelio, coa noticia de que fora declarado o estado de guerra, ordenara, por medio dun bando, a inmediata recollida de tódalas armas no concello. Publicárao antes de que o alcalde chegase á vila, pois vivía en Borreiros, unha parroquia afastada⁶². Deste xeito, e no prazo de catro horas que o tenente alcalde estableceu para a entrega do armamento, entregáronse, segundo declarou o garda xurado Ulloa, tres: entre elas a escopeta de dous canóns de Felipe Méndez Núñez, que fora requisada a Vicente Penedo, e a que lle deran a Manuel González Pérez. Entre os que tamén entregaron as súas armas aquela mañá do día 21 estaba Marcial Alonso, que tamén participara na requisa e na vixilancia da vila segundo as ordes do “Dientes”.

A publicación do bando de guerra supuxo, como é lóxico en situacións de incerteza como aquela, o desencontro entre o presidente do sindicato e os obreiros nunha reunión convocada para as catro da tarde do mesmo día. Nela, o presidente, Joaquín Míguez Ledo, pediu opinión sobre que facer trala publicación do bando, e, tal e como os que alí estaban declararon na causa 718/1936, ninguén contestara á pregunta do presidente. Aquela actitude provocara o enfurecemento do presidente, que dixera que ía ordenar o peche do local e “que como alí no había gente que servíese para nada se iba a unir con los compañeros de San Pedro de la Ramallosa”⁶³. Naquel momento irromperon no sindicato o panadeiro de Baiona Bernardo Seoane “Fasquíás” e Luís López na busca de armamento, aos que a noticia da orde do tenente alcalde de entregalas no concello incomodou bastante: “que autoridad tenía el Teniente Alcalde para ordenar tal cosa (...) aquí no podemos hacer nada, esto lo tenemos que arreglar nosotros”⁶⁴. A discusión durou pouco xa que enseguida apareceu precipitadamente o chofer daqueles anunciando a chegada dun camión de gardas de asalto, desaparecendo enseguida de alí todos os que puideron, entre eles, o presidente⁶⁵.

A presenza de membros do sindicato de Baiona non concluíu na Feira, pois á noiteña daquel día 21 chegaron a pé outros dous individuos que na Praza do Pobo preguntaron polo presidente do sindicato que xustamente alí se atopaba. Logo de comunicarlle que saíse á estrada, pois viñan individuos que querían estar con el, tivo que atravesar, cos brazos en alto, dúas fileiras de homes armados. Mesmo foi ameazado cunha pistola no peito por José López, quen capitaneaba a aqueles homes para que volvese levantar os brazos de novo. Cando Míguez preguntou aos foráneos con que ánimo viñan á vila, aqueles contestaron que “venían a bombardear la casa de Latino (...) y la del Teniente Alcalde, don Rogelio Lorenzo, porque el primero decían que tenía armas y bombas y el segundo había puesto el Bando ordenando la recogida de armas”

Nas súas declaracións, Míguez asegurou que tratou de disuadir aqueles homes dos seus propósitos e que, finalmente, coa axuda dun “estudiante de arquitectura que les podría corroborar que tales personas eran muy amantes de los obreros”⁶⁶, conseguiu que parte deles desistisen das súas ideas. Non obstante, cinco ou seis homes rexistraron a casa do médico, como aínda hoxe lembra Consuelo Crespo Méndez, sobriña de Eufrasia, a criada da casa, quen no momento no que aqueles estraños entraron pola

62 AIMN, 644/1936, fol. 13v.

63 AIMN, 718/1936, fols. 38v, 25v, 28v e 29.

64 AIMN, 644/1936, fol. 14.

65 AIMN, 718/1936, fols. 32 e 32v.

66 AIMN, 644/1936, fol. 14.

cociña, armándose do coitelo máis grande, intentou evitar, sen éxito, que revolvesen a casa dende as cortes ata o fallado non atopando ningunha arma⁶⁷. Entre eles ía o xornaleiro do propio médico quen, durante o rexistro e dirixíndose a el dixera “mire, don Latino, ahora vamos a ser todos iguales”. Tras rexistrar a casa de don Latino, aqueles homes marcharon da vila deixándoa a cargo do “Dientes”, quen “armado de una pistola y, con alguno de los obreros de Gondomar más exaltados, hizo requisita de armas y (...) con ellas patrullaban por el Pueblo, aunque no cometieron ningún desmán”. (...) En esta actitud estuvieron hasta que llegaron fuerzas de Vigo y huyó el Dientes”⁶⁸.

Os sublevados chegaron a Gondomar á mañá do día 23 de xullo en dous camións de gardas de asalto e pararon en fronte da casa do médico don Latino, onde xa os esperaban. Alí preguntaron polo sindicato obreiro e dirixíronse ata aquel lugar, onde atoparon os obreiros e as súas cociñeiras. Á chegada dos gardas de asalto algúns foron detidos e outros puideron escapar. José Mouriño Amorín contaba á súa muller Consuelo Crespo Méndez que incluso houbera quen subira ás polas máis altas das árbores da Feira para non ser visto⁶⁹.

Tras disolver a xuntanza do sindicato, onde estaban a piques de xantar, os gardas, diante da mirada de aqueles que ata alí se achegaran, nun ambiente case festivo, que contrastaba co sentimento dos que sufriron os abusos da que xa pasara a ser a autoridade, cortáronlle o pelo a algunhas das mulleres e mozas dos obreiros que alí atoparon cociñando⁷⁰. Aquela represalia para as mulleres republicanas, realizada por toda España durante a guerra, era un modo de violencia e vexación dirixida aos obreiros; as súas mulleres eran consideradas un botín de guerra, polo que o feito de raparlles o pelo era a forma que os gardas tiñan de mostrarlles a súa autoridade.

Unha situación semellante presenciouse na vila durante aqueles días. Foi o caso dunha rapaza que ía vender leite a Baiona e que roubara unha barra de pan nunha panadaría; colléрана e trouxéрана dende aquela vila a pé cun letreiro nas costas que dicía “por ladrona”. Como contou Encarnación Sestelo Amorín, tanto xudiaron con ela que marchou para América e non volveu máis. O curioso daquel asunto fora que quen roubara a barra de pan non fora ela, senón a súa irmá xemelga⁷¹.

Cando chegaron os gardas de asalto á vila, sufocouse a actividade de requisas e abusos que dende o sindicato obreiro se estaban a realizar, a pesar de ofrecer certa resistencia: “a Isaura non sei como non a mataron, porque tripou a bandeira española”. Despois, como se dunha procesión se tratase, volveron pola avenida Elduayen facendo desfilar as rapadas coas mans atadas e con carteis nas costas onde puña “por roja”. Os que viron aquel desfile lémbrense da propia Isaura Miranda Morais, María Morais, a súa cuñada da Areíña; Aurelia Iglesias, Purificación Vas, Lucinda Penedo, e a “Manuelita” de Tebra⁷².

67 Entrevista realizada a Consuelo Crespo Méndez, 16 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

68 AIMN, 644/1936, fol. 14v.

69 Entrevista realizada a Consuelo Crespo Méndez, 16 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

70 Entrevista realizada a Consuelo Crespo Méndez, 16 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

71 Entrevista realizada a Encarnación Sestelo Amorín, 23 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

72 Entrevista realizada a Encarnación Sestelo Amorín, 23 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

Xa na rúa Eduardo Iglesias pararon diante da farmacia onde vivía o médico don Latino Salgueiro e onde os donos da Panadaría “Copena” e doutras tendas da rúa ofreceron rosca, rosquillas boleardos e bebida a todos os que quixesen. Dan boa conta daquel ambiente as lembranzas de Consuelo Crespo Méndez que daquela tiña oito anos; hoxe recorda que aquel día probara gasosa por vez primeira⁷³. Alí mesmo, diante da farmacia, os gardas mostraron a bandeira republicana que traían do sindicato da Feira, e dirixíndose a Antonia Copena, pronunciaron a frase que quedaría gravada con sorna na memoria daqueles que alí estaban: “¿La quiere para hacer unos cortinones?” Ante a negativa da muller, alí mesmo queimaron o símbolo da República.

Malia estes anecdóticos acontecementos, cando o día 23 os sublevados chegaron a Gondomar a situación normalizouse na vila. Algúns dos obreiros depositaron as súas armas no concello e as que había no sindicato fixéronse desaparecer polos campos próximos á sociedade. Entre as viñas, días máis tarde, a Garda Civil puido atopar un Remington, calibre 48, sen número, dos chamados americanos⁷⁴. Tal fora así, que non foran poucos os que tempo despois atoparan armas agochadas, como acreditou José Ramón Crespo Méndez, quen, xa pasada a guerra, limpando un valado, atopou catro revólveres que con seguridade foran ocultados alí durante aqueles episodios⁷⁵.

Aínda que naquel momento o groso da escasa resistencia republicana que houbo en Gondomar foi sufocada, aínda na causa número 718/1936 se fai referencia a “movementos revolucionarios” ao día seguinte. Así, sobre as tres da tarde do día 24, Joaquín Míguez Ledo ordenou a Ascasio Jorge e a José Cabaco Durán ir ao sindicato de San Pedro da Ramallosa cun vale do de Gondomar para entregarllo ao seu presidente a cambio de cinco paquetes de dinamita. A eles uníriase José Pereira Costa, coñecido polos outros dous como o fillo de Fermín, e ambos, armados con escopetas, cumpriron o que se lles mandara, entregando os explosivos a Joaquín Míguez nun lugar próximo ao local social. Como o presidente tiña unha reunión, encomendoulle o seu agocho a José Pereira Costa.

Nada máis agochar aqueles cinco paquetes de dinamita de tres cartuchos cada un e de aproximadamente 3 Kg, preparados xa co seu correspondente pistón e mecha duns 8 cm de longo, apareceron dous camións de forzas adeptas ao movemento militar facendo que todos os reunidos se retirasen de inmediato. Posteriormente, e a pesar de que se fixo un recoñecemento no lugar onde José Pereira dixera esconder os explosivos, o feito foi que non apareceron ata tempo despois. Foi o día 6 de novembro de 1936 cando a Garda Civil confirmaba que “fue hallada cierta cantidad de este explosivo coincidente poco más o menos con lo traído (...) en un riachuelo próximo y (...), que fue entregada a la autoridad militar de Bayona”⁷⁶.

O día 24 de xullo de 1936, Ramón Blanco, ao mando dun destacamento da comandancia militar de Baiona, tomou o concello e separou do cargo o alcalde popular José Pequeño⁷⁷. Así mesmo, nunha sesión extraordinaria, o 25 de xullo, designouse

73 Entrevista realizada a Consuelo Crespo Méndez, 16 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

74 AIMN, 718/1936, fol.11.

75 Entrevista realizada a José Ramón Crespo Méndez, 20 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

76 AIMN, 718/1936, fols. 3, 45 e 45v.

77 AIMN, 918/1936.

unha Comisión Xestora Provisional que gobernaría na vila ata que se normalizase a situación e que tería como Delegado Civil e de Orde Pública o médico e membro da CEDA Latino Salgueiro Pereira. Outros membros foron: Antonio Agusti (tamén da CEDA), Santiago Quintas (radical), José de Lis (conservador) e Manuel Núñez Méndez (tamén conservador). Todos eles foron confirmados nos seus postos o día 5 de outubro de 1936.

Durante os anos que durou a guerra, o goberno municipal de Gondomar foi igual de inestable que durante a República. Seguindo aquela tónica, en marzo do ano 1938 o Goberno Civil nomeou unha nova xestora que ademais de seguir estando presidida por Latino Salgueiro e formar parte dela tamén Agusti e Núñez, completouse con Inocencio Fernández, José Fernández Moreira, Enrique Crespo Veiga, Miguel Fraga Núñez, José Pino Carrera e Ángel López Penedo. Un ano despois, o alcalde, Latino Salgueiro, sería destituído e substituído por Agustín Montaña, quen por motivos de saúde nin sequera chegou a cumprir un ano no poder, sendo remplazado por José Quintas.

Como se pode concluír á vista dos frecuentes cambios gubernativos daqueles anos, durante a guerra poucas iniciativas se aprobaron nos plenos. Destacou o nomeamento de Francisco Franco como fillo adoptivo da vila, a devolución dos cemiterios católicos ás igrexas, e a petición dos veciños ás autoridades para que volvesen ás escolas os mestres sancionados⁷⁸.

De xeito paralelo á conformación do poder local, organizáronse grupos paramilitares, tal foi o caso da *Garda Cívica*. Aquela entidade estaba constituída por homes de confianza para os sublevados que por idade, ocupación ou determinadas circunstancias non ían á guerra, e, identificados cun brazalet amarelo, prestaban servizo na localidade. Entre os seus membros podemos citar a José Núñez Sanromán, Domingo Rodríguez, José Bravo, José Salgueiro Moreira, Enrique Crespo Veiga, Saturnino Sestelo, Constante Lis, Fraga Gil e Antonio Salgueiro Couto⁷⁹. A súa función en Gondomar concretábase fundamentalmente en facer garda pola rúa Eduardo Iglesias.

A Garda Cívica debía velar pola orde na vila e incluso, de ser o caso, axudar na detención de membros da esquerda que fuxiran ou se agocharan. Así mesmo, unha noite cada un, debían acudir ao cuartel da Garda Civil para atender o teléfono. Destas gardas nocturnas lémbrense os irmáns José Ramón e Enrique Crespo Méndez, quen con 7 e 6 anos ían pasar a noite ao cuartel co seu pai Enrique Crespo Veiga: “O meu pai collía un fusil e a min dábame un de pau” dixo entre risas, a modo de anécdota, o máis novo dos irmáns na entrevista que se lle puido realizar. Nela tamén explicou que eles durmían nunhas colchonetas no despacho dos gardas, onde estaba o teléfono, e que na parte de arriba do cuartel estaba o cabo⁸⁰.

78 J. L. MOSQUERA VELEIRO, A. SOLIÑO TRONCOSO, A. SOLIÑO TRONCOSO e M. SOLIÑO TRONCOSO (1995): *Gondomar, Historia, Arte e Territorio*. Vigo, Ir Indo, 65-66.

79 Entrevista realizada a Consuelo Crespo Méndez, o 16 de abril de 2017 e a José Ramón Crespo Méndez, o 20 de abril de 2017. Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

80 Entrevista realizada a Enrique Crespo Méndez, 15 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

A REPRESIÓN FRANQUISTA EN GONDOMAR

Represión extranormativa

A violencia, a represión e o terror convertéronse nunha especie de “principio fundamental do Movemento”, pois o seu recurso para acadar a vitoria foi devastador e decisivo á hora de desarticular as bases sociais da esquerda obreira e burguesa, implantadas de forma considerable na sociedade da época. Dende os inicios da contenda, a través do medo a curto e longo prazo, mecanismo planificado xa con anterioridade ao movemento militar, conseguiuase acalar o tecido social que non se identificaba cos intereses dos sublevados, ademais de dominar e destruír o réxime democrático que resistía con especial forza os abusos. Neste contexto, a represión contra aqueles non adeptos ao movemento militar adquire carácter de “normalidade”. As vítimas non se consideraban no mesmo plano moral e esencial que os represores, polo que a violencia se aplicou de forma automática.

Desta última idea nótrese a represión que se levou a cabo á marxe de institucións e organismos estatais, aínda que, por suposto, a tolerancia e influencia de tales entidades foi directa e definitiva para as súas actuacións. Por tanto, a represión extranormativa deriva e forma parte do proceso represivo global implantado polo novo réxime. Non obstante, na súa aplicación existe un certo grao de indeterminación no que cabía o asasinato de persoas sen significación política e social e sen ningún tipo de responsabilidades. Deste xeito, a represión extranormativa, ademais de poder estar dirixida por organismos políticos ou sindicais independentes do Estado, tamén podía ser implementada por organismos do mesmo á marxe do seu funcionamento regular; ao cabo, a represión baseada na aplicación da normativa vixente non era máis que unha farsa de garantías sociais que na práctica non existían⁸¹.

Dentro da represión formalmente non amparada por ningunha norma ditada polos sublevados, existiu un amplo abano de prácticas vexatorias e mortais. No que respecta a estes procedementos, en Gondomar foron moi destacadas as actuacións dos gardas o “Rabioso” e o “Gutiérrez” que, a pesar de exercer en Baiona, tiñan por costume vir a Gondomar a realizar abusos e causar terror nos presos. Daquilo aínda hoxe se lembran Consuelo Crespo Méndez e Encarnación Sestelo Amorín, que ían ás noites con máis mulleres, como Carolina e Luísa Peralba, rezarlles o rosario. Dende os inicios da guerra, a fe católica fora case o único medio permitido polo réxime para acougar a impotencia, a rabia e a dor provocada polas inxustizas que se estaban a cometer⁸². Parece ser que entre as cruentas prácticas dos gardas estaba a de ordenar aos reclusos que se mancasen entre eles. De feito, nos primeiros días da contenda morrera un home portugués que vivía en Mañufe a consecuencia dos brutais golpes que un dos seus compañeiros de cadea lle aplicara: “Quedara tan ferido que o feito de ser levado ao hospital de Vigo non fora suficiente para salvarlle a vida”⁸³.

81 J. PRADA RODRÍGUEZ (2011): *Geografía de la Represión Franquista*, Madrid: Catarata: 101-116.

82 Entrevista realizada a Consuelo Crespo Méndez, o 16 de abril de 2017 e a Encarnación Sestelo Amorín, o 23 de abril de 2017. Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

83 Entrevista realizada a Encarnación Sestelo Amorín, 23 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

O “Rabioso” e o “Gutiérrez” tamén foron protagonistas do enfrontamento armado contra dúas persas que se acochaban por motivos políticos o día 27 de xaneiro de 1937 en Vilas, na parroquia de Morgadáns, e que causou a morte dun deles. O día anterior, Manuel Prado Pereira e Jesús Rodríguez García, tras pasar o día pola serra do Galiñeiro, achegáranse á tardiña, dende Chenlo, a Vilas, onde pediron pousada ao leiteiro José Domínguez Domínguez, quen lles deixou unha casa vella que tiña para que pasasen a noite.

Mentres os dous fuxidos se achegaron ata a aldea de Prado, tamén en Morgadáns, pois viñan famentos e en Vilas non había ningunha tenda onde mercar alimentos, parece ser que foi a sogra do leiteiro quen insistiu tanto no risco que supuña acoller os fuxidos, que a media noite, o dono da casa rematou por baixar ao Cuartel da Garda Civil de Gondomar e notificar o seu acocho.

Aquilo supuxo o despregamento dun amplo operativo en Vilas, á mañá do 27 de xaneiro de 1937, no que algúns gardas e falanxistas rodearon a casa de José Domínguez Domínguez. Como consecuencia do tiroteo que comezaron, perdeu a vida Jesús Rodríguez García e resultou ferido por un disparo no ventre o garda cívico Constantino Ruiz Rodríguez.

Manuel Prado Pereira, saltando por unha ventá logrou escapar. Pola contra, o seu compañeiro de 37 anos caeu morto. Foi enterrado no cemiterio da parroquia despois de que os gardas que o asasinaran repartisen entre eles as súas poucas pertenzas, entre elas, o seu revólver e as súas botas de goma encarnada. A súa familia non sabería do seu paradiro ata 1944, data na que foi identificado con nome e apelidos no Rexistro Civil de Gondomar.

Parece ser que Manuel Prado Pereira quixo vingar a morte do seu compañeiro no verán daquel mesmo ano, pois un día de calor, cando o leiteiro de Vilas saía apresurado da súa casa para sufocar un incendio que se activara a poucos metros dela, foi alcanzado por un disparo de fusil morrendo no acto. Culpouse a Manuel Prado Pereira daquel incendio e asasinato, xunto co do Alcalde do barrio José María Barreiro, que apareceu tres días despois no monte: o 10 de xuño de 1937. Despois daquel suceso, Manuel Prado Pereira tamén fora acusado do asasinato do muiñeiro de Vilaza, Santiago Moreira Rodríguez, quen, un día de feira, foi sorprendido na súa casa tras vir de vender uns bois, sendo roubado e morto naquel intre⁸⁴.

Aínda que os anteriores son tamén exemplos claros da represión levada a cabo na vila durante a guerra, en Gondomar, coma na ampla xeografía española, dentro das prácticas que se poden englobar baixo o termo de “represión extranormativa” destacaron os chamados “paseos”: asasinatos nocturnos sen previos xuízos de detidos cuxos cadáveres atopaban os veciños nas gabias de estradas e lugares afastados das casas. Tal modalidade represiva tiña unha dobre funcionalidade: por un lado, eliminaba os indeseables para o novo réxime, e por outro, amedrentaba e acalaba co exemplo aqueles contrarios aos sublevados.

Deste xeito, a violencia deixouse ver de forma moi crúa na aparición de “paseados” na parroquia de Vincios, onde no Rexistro Civil da vila, de setembro a outubro de 1936, se contabilizaron 16 mortos a consecuencia de feridas por arma de fogo. Os corpos sempre apareceron entre as 4 e as 7 da mañá nos lugares da Pasaxe, Gándara,

84 B. VÁZQUEZ ACUÑA (2015): *Memoria dunha parroquia republicana*, Vigo, Instituto de Estudios Vigueses: 313.

Vichicáns, Tumbio e os Agunchos. Excepcional naquela tónica foi o caso da aparición de Manuel Estévez Álvarez, natural de Oia, ás 7 da mañá do día 12 de setembro na parroquia de Couso.

Ningunha daquelas vítimas era veciña de Gondomar, pois nos “paseos” era común que os presos fosen sacados por suxeitos que non fosen da vila e levados cara a zonas afastadas, dificultando así a tarefa de busca dos cadáveres por parte dos seus familiares. Todos os que apareceron asasinados en Gondomar eran varóns de entre 29 e 69 anos, proviñan de lugares diversos da contorna, como Tui, Coruxo, Valadares, e especialmente, das zonas viguesas de Lavadores e Alcabre. Os seus corpos foron transportados no camión de Encarnación Sestelo cara aos lugares onde se lles deu enterramento, nos cemiterios das parroquias de Mañufe, Gondomar, Vincios e Couso.

Especialmente ilustrativas do impacto que causou na sociedade a convivencia coa morte coaccionándoa e reprimíndoa a cambio de salvar a vida, son as testemuñas de Consuelo Crespo Méndez e Encarnación Sestelo. As lembranzas da primeira mostran o terror que tales experiencias lles xeraban aos máis cativos:

Lembro que eu estaba mirando pola fiestra da casa cos meus irmáns, e parou diante da “gasolinera” para repostar un camión onde ían catro ou cinco mortos dos que so se vían os zapatos porque ían tapados con toxos, e un dos gardas que ía sentado nos “orillos” do camión nos dixo ‘o os retirais o disparamos ahora mismo’. Eu tan rápida como puiden saquei os meus tres irmáns de 7, 6 e 4 anos e pechei a fiestra⁸⁵.

Pola súa banda, a testemuña de Encarnación Sestelo fala do desacougo e a dor profunda que causaba ver o sufrimento alleo, o daqueles que perdían aos seus seres queridos e viñan choralos á vila. Neste senso, impresionáralle tremendamente a dor dunha muller que botara todo o día diante dunha terra aínda remexida do cemiterio de Mañufe sobre a que descansaba o cadáver do seu marido aparecido en Vincios: “Estivera todo o día chorando e dicindo: ‘Fernando, Fernando!’”⁸⁶.

No que respecta aos “paseados” veciños de Gondomar, constátanse cinco asasinatos producidos por gardas civís da vila que responden ao “modus operandi” do que se vén falando. Aínda que do primeiro deles non existen documentos que acrediten a autoría da Garda Civil e foi rexistrado como un accidente, considérase como tal por xustificarse do mesmo xeito que nos outros tres exemplos, claros casos de “paseos”. En ámbolos catro casos, tres deles a mesma noite, os detidos no depósito municipal da Garda Civil de Gondomar foran sacados de madrugada baixo o pretexto de ter que indicarlles ás autoridades o lugar onde tiñan armamento oculto.

O primeiro suceso, o asasinato de José Pereira Costas, de 18 anos, tivo lugar á madrugada do día 19 de agosto de 1936 e nel participaron os gardas civís Claudio Martínez González e José Vázquez Teijeiro, xunto co garda cívico Domingo Alonso Vila. O detido resultou morto na zonas das Roteas de San Miguel de Oia a consecuencia dun

85 Entrevista realizada a Consuelo Crespo Méndez, 16 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

86 Entrevista realizada a Encarnación Sestelo Amorín, 23 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

balazo na cabeza, falecendo no acto⁸⁷. No testemuño da súa morte que se dá na causa 718/1936, resulta sorprendente a escasa importancia que se lle dá, pois menciónase en relación á busca dos explosivos que o defunto, xunto con Ascasio Jorge, trouxera a Gondomar do sindicato da Ramallosa. Segundo os gardas, no lugar indicado por José Pereira Costas e onde debían estar os detonantes, comezárase un tiroteo dende un lugar próximo, no que unha das balas alcanzara o detido.

Acontecemento similar foi o que lles ocorreu, xa ao ano seguinte, a Abilio Araújo Barbosa, Manuel Prudencio del Rosario e Jesús, o paleiro de “Ángel Valverde”.

No que respecta aos dous primeiros, de 36 e 33 anos, ambos portugueses, residentes en Chaín e, segundo fontes orais, “boa xente, obreiros que nunca se meteran en problemas”⁸⁸; foron chamados á mañá do día 10 de febreiro de 1937, o primeiro, e á noiteña o segundo, para prestar declaración xunta o cabo Ángel Rúa Cabanas. Do momento da detención do seu compañeiro naquela desgraza, o paleiro de Ángel Valverde, non se ten constancia. Non obstante, e segundo a tradición oral, parece ser que o cabo da Garda Civil de Gondomar, Ángel Rúa Cabanas, acostumaba resgardarse na entrada da panadería de “Ángel Valverde” coa súa moza Mercedes Muíños nos días de choiva; e Jesús e o seu compañeiro Santos “ás veces prendíanlles a luz, e outras apagábanlles”⁸⁹. Tales actitudes pouco favorecedoras para o namoro dos mozos foron popularmente interpretadas como a causa do asasinato dun daqueles panadeiros.

Fose como for, o feito foi que, a madrugada do día 11 de febreiro de 1937, os tres foron sacados da cadea, entre grandes berros, por Domingo Alonso Vila, Eduardo Gutiérrez Peón e Ángel Rúa Cabanas, e asasinados ao pasar Oia, no Alto do Curto, no concello do Rosal. Posteriormente, os veciños trasladaron os seus corpos ao cemiterio de San Xián, onde foron soterrados. En Gondomar, sobre ás 6 da mañá, parece que foi Encarnación Sestelo, que acostumaba levar o almorzo aos presos, quen descubriu que faltaban ámbolos tres. Escandalizada notificoullo a Herminia Losada⁹⁰, a cuñada de Abilio, quen pouco tempo despois deu a trágica nova ás xa viúvas: a súa irmá Esperanza e Lucinda. Aquelas mulleres xa tiveran noticias do acontecido antes de chegar á vila para levarlles tamén o almorzo, pois, ao baixar de Chaín, un Garda Cívico dixéralles con sorna: “Non vaiades que xa almorzaron”⁹¹.

O asasinato de Abilio Araújo e Manuel Prudencio foi disfrazado de “lei de fugas” na causa 711/1937 na que se solicita a investigación da súa defunción; de Jesús non se menciona nada, pois non tiña familia que reivindicase o seu falecemento. O recurso á “lei de fugas” foi común e serviu para xustificar moreas de asasinatos baixo o pre-

87 AIMN, 718/1936, fol. 22.

88 Entrevista realizada a Dolores Salgueiro Troncoso, 15 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

89 Entrevista realizada a Encarnación Sestelo, 23 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

90 Entrevista realizada a Encarnación Sestelo, 23 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

91 *Atopados. A fosa de San Xián*. (2017). PDF en liña, Gondomar: Instituto de Estudos Miñoráns. Todos los nombre en http://www.todoslosnombres.org/sites/default/files/documento446_0.pdf. Consultado 3/04/2017.

texto da fuxida dos presos⁹². Nas súas declaracións, Domingo Alonso Vila e Eduardo Gutiérrez Peón⁹³ indicaron que os dous portugueses foran levados ata Oia porque lles dixeran que era alí onde tiñan armas acochadas, pero que ao chegar ao lugar “emprenderon una veloz carrera, se les intimó varias veces a que se pararan dándoles las voces de alto y como lejos de obedecer corrían con más fuerza, se les hizo fuego resultando muertos en el acto”.

Así mesmo, os dous gardas, xunto co médico don Latino Salgueiro, para xustificar a súa actuación, alegaron que os falecidos:

eran de ideas comunistas y estaban afiliados a la U.G.T. de Gondomar, eran incansables propagandistas de las ideas marxistas; eran contrarios al orden y tenían poco amor al trabajo; eran los que excitaban los ánimos en todo conato de huelga; todas sus actividades las dedicaban a la política de su ideario acudían a mítines (...) de carácter comunista, eran elementos levantiscos y de acción por lo que estaban considerados como indeseables (...)
Al declararse el Glorioso Movimiento Nacional (...) fueron los primeros que se alzaron en armas, requisaron otras para sus compañeros, patrullaron por la población, dieron ánimos a los indecisos y exacerbaron a los partidarios para que se opusieran al triunfo de este⁹⁴.

Ouíz que levara o caso, Gumersindo Salinas Fernández, ante as declaracións daqueles, decretou o sobresemento da causa.

É de interese o feito de que os cadáveres de Abilio Araújo e Manuel Prudencio foron inscritos no Rexistro Civil do Rosal con data o 14 de marzo de 1937, máis de un mes despois da súa morte, o que fai pensar que a Garda Civil pretendía dalos por fuxidos. Tal pretensión podería responder á intención de evitar ter que dar demasiadas explicacións sobre a súa morte, pois é sospeitoso o feito de que as acusacións tan graves que acreditaban os gardas, relativas aos incidentes de xullo, non fosen axuizadas con anterioridade, como si o foran as daqueles que con máis seguridade participaron nos eventos relatados.

En relación á morte de Abilio Araújo, Manuel Prudencio e Jesús, púidose saber máis pasado o tempo, pois entre o ano 2008 e o 2009 Xosé Lois Vilar Pedreira dirixiu unha escavación que permitiu o recoñecemento e retorno dos corpos ao seu lugar de veciñanza.

A escavación en San Xián, onde foran enterrados os defuntos, tamén esclareceu á crueldade da súa morte, pois comprobouse que Abilio Araújo perdera a vida a consecuencia dun traumatismo cranio-encefálico severo logo de ter lesionado o fémur esquerdo por un utensilio de latón, probablemente unha das armas dos gardas, e sufrir disparos de perdigón no peroné dereito. Pola súa banda, Jesús falecera tamén de forma violenta e dun traumatismo cranio-encefálico severo causado por disparos de dous

92 Aínda que, por suposto, a amentada lei, de darse o caso de verdadeiro intento de fuga, tamén era aplicada. Foi o caso de Antonio Iglesias, quen, logo de estar preso en San Simón, foi enviado ao penal Navarro de San Cristovo. Morreu o 22 de maio de 1938 na fuga que protagonizou xunto con 795 prisioneiros, como se deixa constancia na causa 805/1936.

93 No folio 3 da causa 711/1937 indicábase que o Rúa non puidera prestar declaración por atoparse naquel momento loitando na fronte de Asturias.

94 AIMN, 711/1937, fols. 2v e 3.

tipos distintos de proxectil, do que se pode deducir que no seu homicidio participaron activamente dúas persoas diferentes.

Apenas dous meses despois da morte de Abilio Araújo, Manuel Prudencio e Jesús, perdía a vida Manuel Lorenzo Pazos, de 22 anos. En relación á súa morte poucos datos se puideron reunir, unicamente que apareceu morto o 6 de abril de 1937 en Vilasobroso, Mondariz, a causa de “feridas producidas por arma de fogo”⁹⁵. A fala popular sempre dixo que “o mataran a el porque non atoparan o pai”⁹⁶, pois era fillo do, xa naquel tempo, ex tenente alcalde Rogelio Lorenzo.

A represión xudicial militar

Parte da represión que se levou a cabo na vila durante aqueles anos de contenda a nivel nacional, a “represión normativa”, quedou moi ben plasmada nas causas militares que se levaron a cabo contra determinados veciños. Durante a Guerra Civil, incoáronse un total de oito causas militares, nas que aparecían procesados trinta e tres veciños da vila, todos eles varóns. A aqueles homes acusábanos de participar na resistencia á sublevación militar ou estar en posesión de armas tras ser declarado e concluído o prazo para a súa entrega establecido no bando pertinente. Todos eles foron xulgados

Fonte: Elaboración propia a partir de documentación de *Atopados. A fosa de San Xián*. (2017). PDF en liña, Gondomar: Instituto de Estudos Miñoráns. Todos los nombre en http://www.todoslosnombres.org/sites/default/files/documento446_0.pdf. Consultado 3/04/2017.

95 *Atopados. A fosa de San Xián*. (2017). PDF en liña, Gondomar: Instituto de Estudos Miñoráns. Todos los nombre en http://www.todoslosnombres.org/sites/default/files/documento446_0.pdf. Consultado 3/04/2017.

96 Entrevista realizada a Consuelo Crespo Méndez, 16 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

na praza de Vigo mediante unha orde de proceder que sempre se levou a cabo a partir dun atestado da Garda Civil de Gondomar dirixido ao Gobernador Militar.

A primeira causa protagonizada por veciños da vila foi a 718/1936. O proceso iniciouse o día 18 de agosto de 1936 contra Ascasio Jorge, José Cabaco Durán, e José Pereira Costas, acusados de traeren dinamita do Sindicato da Ramallosa ao de Gondomar nos días da sublevación militar. Tralas súas declaracións, o 31 do mesmo mes, tamén se ordenara a incautación doutros residentes de Gondomar. Fora o caso de: Marcial Alonso Álvarez, Marcial Mariño García, Marcial Alonso, Manuel Domínguez Sanromán, Manuel Franco González, Marcelino Suárez Iglesias, Felipe Méndez Núñez, Manuel Rodríguez Gómez, Manuel González Pérez e Marcelino García. A estes últimos acusáronos de requisar armas de fogo e causar estragos na Ponte da Pasaxe durante os mesmos días que aqueles que primeiro foran encartados.

As declaracións das testemuñas confirmaron as acusacións realizadas pola Garda Civil da vila, polo que o día 14 de novembro o xuíz ditou auto de procesamento contra: Marcial Alonso Álvarez, acusado de formar “parte de un grupo que se dedicaba a requisar armas en el pueblo, y participó en el acto de sabotaje cometido contra el puente de pasajes (...)”; Marcelino Suárez Iglesias, por aconsellar “un registro para requisa de supuestas armas o explosivos”; Manuel González Pérez, porque “cunha escopeta le encomendaron el servicio de guerra en un puente”, e Felipe Méndez Núñez, por intervenir na “requisa de armas e intento de la voladura de un Puente”.

Na mesma causa, o día 27 de outubro de 1936, a Garda Civil de Gondomar notificou a defunción dun dos acusados, José Pereira Costas, pois, segundo dixeron, e como xa se citou neste traballo, estando a realizar co acusado certo recoñecemento, “al llegar al sitio llamado Rotea sitio en la carretera de Bayona, fue agredida la fuerza por armas de fuego desde un lugar próximo que hubo que repeler con fuego de arma larga resultando muerto de un tiro en la cabeza el detenido”⁹⁷.

Un mes despois, o día 27 de novembro de 1936, engadiuse á causa 718/1936 a sentenza da 805/1936 contra o ex alcalde de Gondomar José Pequeño Rodríguez, Rogelio Lorenzo González e outros, por estar relacionada co asunto que se trataba na primeira. Seguidamente, o xuíz instrutor elevou o resumo do actuado ao auditor de Guerra, quen, finalmente, decretou o sobresemento provisional das actuacións contra os procesados poñendo a disposición da autoridade gubernativa a: Ascasio Jorge, Marcial Alonso Álvarez, Felipe Méndez Núñez, Marcelino Suárez Iglesias, Manuel González Pérez e José Cabaco Durán. Quedaron en liberdade: Marcial Mariño García, Marcial Alonso, Manuel Domínguez Sanromán, Manuel Franco González, Manuel Rodríguez Gómez e Marcelino García González.

Cinco días despois da primeira, o 23 de agosto de 1936, iniciouse a causa 644/1936 contra: Salustiano Cortegoso Iglesias, Santos Pérez González e Manuel Rodríguez Amorín. Nela, os tres veciños eran acusados de impedir e facer coacción para que non se traballase nas panaderías da vila os días 20, 21 e 22 do mes de xullo daquel ano. As testemuñas confirmaron as acusacións realizadas polos panadeiros ante a Garda Civil, polo que o día 26 de setembro o xuíz ditou auto de procesamento contra os axuizados por ser “autores de una coacción hecha en varias panaderías de la indicada Villa en los días 20 y siguientes de Julio último, para que en aquellas se dejase de trabajar, ejerciendo dicha coacción armados con escopetas”.

97 AIMN, 718/1936, fols. 49 e 22v.

No caso de Manuel, co que se fixera unha excepción por estar doente dunha recente operación e realizara as súas declaracións na súa casa, notificouse ao “Comandante del Puesto de la Guardia Civil de Gondomar, para que inmediatamente que se encuentre aquel en disposición de ser conducido, lo ingresen en la cárcel”. Os outros dous encartados, trala publicación da súa requisitoria, xa foran encadeados en Vigo.

O día 12 de novembro de 1936 o xuíz instructor elevou o resumo do actuado ao auditor de guerra, que o día 15 de novembro, “teniendo en cuenta las circunstancias en que realizaron los hechos de los que no se deprenden pruebas suficientes para estimar que fueran los procesados y en atención por tanto a que no resulta debidamente probada la perpetración por parte de los procesados del delito perseguido”⁹⁸, decretou o sobresemento da causa, pasando os acusados a disposición da autoridade gubernativa.

Xa en setembro, o día 5, iniciouse a causa 772/1936 contra Moisés Fernández, na que era acusado de posuír unha pistola despois de que se declarase o bando do estado de Guerra. As declaracións das testemuñas que participaron no proceso desmentiron que Moisés Fernández participase nos acontecementos revolucionarios do mes de xullo de aquel ano e atribuíron á ignorancia e ao illamento no que vivía o feito de que non entregase a arma no concello, como se ordenara. O día 8 de setembro de 1936, o xuíz ditou o seu auto de procesamento acusándoo de ter “en su domicilio una pistola el día 22 de Agosto último”, e ao día seguinte elevou o resumo do actuado ao auditor de guerra, quen, “teniendo en cuenta el aislamiento en que el citado individuo vive, su incultura, puesto que no sabe leer, ni escribir, haciendo ello posible que las prescripciones de los bandos no llegaran a su conocimiento, y en atención a los buenos informes aportados”⁹⁹, propuxo o sobresemento provisional do actuado quedando a disposición da autoridade gubernativa.

Aquel mesmo día 8 de setembro de 1936 iniciouse a causa 805/1936 contra: José Pequeño Rodríguez, Rogelio Lorenzo González, Joaquín Míguez Ledo, Eduardo Hermida Pereira, Antonio Iglesias, alcumado o “Cañón”, Manuel Domínguez, Feliciano Vargas e José Cribeiro. Nela, os sete veciños eran acusados de participar nos acontecementos revolucionarios acaecidos na vila durante os días do levantamento militar, o que foi corroborado polas testemuñas que participaron no procedemento xudicial. O 14 de setembro, o xuíz ditou auto de procesamento contra os axuizados e a súa prisión incondicional. José Pequeño Rodríguez e Rogelio Lorenzo González foron acusados de dispoñer a “incautación de armas las cuales se depositaron en el Sindicato Obrero (...) que presidía Joaquín Míguez Ledo”, quen, xunto cos outros dous, foi tamén acusado por distribuír “dichas armas entre los obreros afiliados (...)” para opoñer resistencia “al glorioso movimiento del Ejército”. Pola súa parte, Eduardo Hermida Pereira, Antonio Iglesias, Manuel Domínguez, e Feliciano Vargas foron imputados por apoderarse daquelas “armas que usaron, y además deshicieron el petril del Puente de Pasajes (...)”.

O día 18 de setembro, o xuíz instructor elevou o resumo do actuado ao auditor de guerra, quen, á súa vez, ordenou a celebración do consello de guerra. Deste xeito, tras ser nomeados fiscal e defensor, e taxados os danos ocasionados na Ponte da Pasaxe, o día 25 de setembro de 1936 o fiscal acusou a: José Pequeño Rodríguez, Rogelio Lorenzo González, Joaquín Míguez Ledo, Eduardo Hermida Pereira, Antonio Iglesias e Manuel Domínguez, (...) de haber deshecho el Puente de Pasajes (...) ocasionando

98 AIMN, 644/1936, fols. 21 e 44.

99 AIMN, 772/1936, fols. 8 e 12.

daños (...) que se tasaron en la cantidad de CIENTO SETENTA Y CINCO PESETAS”; polo que o xuíz instrutor decretou o embargo preventivo dos bens dos procesados “en cantidad suficiente a cubrir la de CUATROCIENTAS PESETAS”

Así mesmo, o 10 de outubro o xuíz instrutor achegou un documento no que expuña que “la defensa de Joaquín Míguez Ledo es incompatible con la de los demás procesados”, polo que pedía o nomeamento doutro defensor para aquel acusado. Daquela, Joaquín Míguez Ledo designou como defensor a don José Queizán Hermida. Pola súa banda, Ulpiano Herrero Alonso actuaría como defensor de: Feliciano Vargas, Rogelio Lorenzo González, José Pequeño Rodríguez, José Cribeiro, Manuel Domínguez, Eduardo Hermida Pereira e Antonio Iglesias.

Finalmente, o día 17 de outubro de 1936, na sala de Audiencia do Palacio de Xustiza de Vigo, celebrouse o consello de guerra. O presidente do tribunal foi o tenente coronel de Artillería José Albo Abascal, e vogais os capitáns de infantaría: don Ramón Blanco Linares, don Benigno Aznar Montero, don Luis Rodríguez Marquina, don Eduardo Penales Fernández e don Ramón Losada Pardo. Como suplentes actuaron os capitáns de Carabineros don Ramón Díaz de Guevara e o de Artillería don Tomás Pérez Losada. Así mesmo, de vogal relator foi o tenente auditor de segunda don Juan Villavicencio Pereira, e como fiscal, o tenente auditor mobilizado don Ramón Rivero de Aguilar. De defensores actuaron os alféreces de complemento do Rexemento de Infantaría de Mérida num. 35 don José Queizán Hermida e Ulpiano Herrero Alonso, estando presentes tódolos procesados.

No consello de guerra concluíuse que Joaquín Miguel Ledo, a finais de xullo, levara a dirección do sindicato de Oficios Varios de Gondomar e desobedecera as ordes do alcalde e o tenente alcalde. Así mesmo, tamén se lle atribuíu a organización das masas obreiras nas que participaron Eduardo Hermida Pereira, Antonio Iglesias, Manuel Domínguez e Feliciano Vargas, quen fixeran requisas de armas e interceptaron a ponte da Pasaxe de Vincios. Deste xeito, o auditor de guerra condenou a Joaquín Míguez Ledo á pena de morte “y a cada uno de los procesados EDUARDO HERMIDA PEREIRA, ANTONIO IGLESIAS (a) CAÑÓN, MANUEL DOMÍNGUEZ y FELICIANO VARGAS a la pena de reclusión perpetua”¹⁰⁰.

Ademais, no tocante a José Pequeño Rodríguez e Rogelio Lorenzo González, decretou que se opuxeran ás actuacións dos anteriores e que Rogelio mesmo publicara o bando de guerra para impedir actuacións violentas, polo que ambos foron absoltos, pasando a disposición da autoridade gubernativa. Á disposición da mesma autoridade pasou tamén o mestre José Cribeiro, trala proposta de sobresemento do auditor de guerra; e, no consello, non o relacionaran cos sucesos de finais de xullo por estar en Pontevedra formando parte dun tribunal de exame. Emporiso, si se lle atribuíron posibles responsabilidades propagandistas que puideron motivar os feitos por ser de certa tendencia comunista e formar parte, con carácter esquerdista, dunha mesa electoral nas eleccións do 18 de febreiro de 1936.

O mesmo día no que se incoou a causa na que se condenaba a morte a Joaquín Míguez Ledo, o 8 de setembro de 1936, tamén se iniciaba a 816/1936 contra os concelleiros José Vargas Lorenzo e Álvaro Pérez Iglesias. O primeiro deles parece que dixo, nunha reunión do concello, celebrada o día 23, que, a pesar de que o bando de guerra estaba publicado, os obreiros debían continuar armados e que había que desarmar as

100 AIMN, 805/1936, fols. 41, 67v, 97 e 110.

Joaquín Míguez Ledo, presidente do sindicato do Ramo da Construcción de Gondomar.

Fonte: *Atopados. A fosa de San Xián*. (2017). PDF en líña, Gondomar: Instituto de Estudos Miñoráns. Todos los nombre en http://www.todoslosnombres.org/sites/default/files/documento446_0.pdf. Consultado 3/04/2017.

dereitas, pois non recoñecía máis goberno lexítimo que o de Madrid. Pola súa parte, Álvaro Pérez ratificara as verbas de José Vargas e advertira que debían ser cautelosos.

As testemuñas que participaron na causa 816/1936 corroboraron as acusacións que se lles fixeran aos dous concelleiros no Cuartel da Garda Civil de Gondomar, engadindo, tamén, que Álvaro era un coñecido esquerdistista da vila. O día 8 de outubro de 1936, o xuíz emitiu o auto de procesamento contra José Vargas Lorenzo e declarou en rebeldía a Álvaro Pérez tras publicar a súa requisitoria. Ámbolos dous foron acusados de facer campaña para opoñerse ao triunfo do movemento, excitando os ánimos dos asistentes a unha sesión municipal, e de levar a cabo actividades políticas extremas. Por

este motivo, o xuíz ordenou o embargo de tódolos seus bens, e, o día 10 de outubro, elevou o resumo do actuado ao auditor de guerra.

Así, a autoridade xudicial ordenou a celebración do consello de guerra contra José Vargas Lorenzo, quedando en suspensión os trámites relativos a Álvaro Pérez, pois aínda non aparecera. Deste xeito, tras ser nomeados fiscal e defensor o mesmo 10 de outubro, o fiscal considerou que José Vargas era responsable dun delito de excitación para a rebelión polo que pediu para el a pena de prisión maior. Pola súa parte, José Vargas nomeou como defensor o Alférez de Complemento don Enrique Gregorio Álvarez.

O seu consello de guerra celebrouse o día 16 de outubro de 1936 na Sala de Audiencias do Palacio Xudicial de Vigo. O tribunal estaba presidido polo tenente coronel de Artillería José Albo Abascal, actuando como vogais os capitáns de Infantería don Ramón Blanco Linares, don Benigno Aznar Montero, don Luís Rodríguez Marquina, don Eduardo Penelas Fernández e don Ramón Losada Pardo. Como suplentes actuaron o Capitán de Carabineiros don Ramón Díaz Guevara e o de Artillería don

Tomás Pérez Llorente; ademais, como vogal poñente o tenente auditor de Segunda don Juan Villavicencio Pereira, e como fiscal o tenente auditor mobilizado don Ramón Rivero de Aguilar.

Finalmente, no consello de guerra concluíuse que, na sesión municipal celebrada en Gondomar, “el día 23 de Julio cuando ya estaba en aquella Villa declarado el Estado de Guerra (...) el Concejal procesado José Vargas Lorenzo pronunció unas palabras diciendo que para él no había más gobierno legítimo que el de Madrid, que era preciso desarmar a las derechas y que al mismo a pesar de sus años si fuera preciso iría con los rebeldes y al frente de ellos”. Ante a exposición dos feitos probados, o auditor de guerra estableceu a sentenza de José Vargas Lorenzo: “pena de nueve años de prisión mayor y las accesorias de suspensión de todo cargo y del derecho de sufragio durante el tiempo de la condena”¹⁰¹

O veciño da vila José Suárez Penedo tamén fora procesado nunha causa, neste caso, na 847/1936, iniciada o día 10 de setembro de 1936. Nela acusábase de proferir insultos en contra do exército, ao que as testemuñas alegaron que non foran feitas con malas intencións, senón que a modo de broma. Foi procesado o día 20 de setembro de 1936 por pronunciar “frases ofensivas e insultantes a reclutas excedentes de cupo, que se incorporaban (...) para cumplir sus deberes militares”¹⁰². Os autos foron elevados ao auditor de guerra o día 23 de setembro de 1936, quen, finalmente, o 2 de outubro do mesmo ano, remíteos de novo ao instrutor dispoñendo o sobresemento provisional das actuacións e o pase do axuizado a disposición da autoridade gubernativa.

Así mesmo, tamén José María Bertolo Tabeada foi procesado nunha causa que se iniciou catro días despois da citada anteriormente. O 14 de setembro de 1936, iniciouse a causa 892/1936 contra José María Bertolo Tabeada, acusado de manter na súa posesión unha arma tras ser publicado o bando de guerra. As testemuñas daquel feito non atribuíron a José María ningunha significación política nin participación nos feitos acaecidos na vila a finais de xullo. Non obstante, o día 19 de setembro de 1936, o xuíz ditou auto de procesamento elevando a prisión a aquel veciño acusado de atopárselle nun rexistro practicado pola Garda Civil na súa casa “un cachorrillo antiguo fabricado en 1835, municiones de caza, pólvora suelta, posta, etc. (...)”¹⁰³. Finalmente, o día 20 de setembro, o xuíz instrutor elevou resume do actuado ao auditor de guerra, quen o 1 de outubro remitiuno de novo ao instrutor para o sobresemento provisional do actuado.

Outra causa na que tamén estiveron incursos veciños de Gondomar foi a 1376/1936, iniciada o día 18 de novembro de 1936 contra Benigno Almuíña Claro, José Pérez Troncoso, Marcial Alonso Álvarez (a) “Francés”, Davino Alonso Fernández, José Pereira Costas e Florentino Domínguez alcumado o “Dientes”. Aqueles homes foran acusados de irromper a finais de xullo na casa dunha veciña da vila e impedir que o seu carpinteiro traballase, o que corroboraron as testemuñas que participaron no xuízo. O día 31 de decembro de 1936, o xuíz ditou auto de procesamento contra Benigno Almuíña e José Pérez Troncoso, o 17 de xaneiro de 1937 fíxoo contra Marcial Alonso Álvarez e o 23 do mesmo mes contra Davino Alonso, José Pereira, e Florentino Domínguez. Segundo estableceu o xuíz, os veciños presentáranse o día 21 de xullo de

101 AIMN, 816/1936, fols. 33 e 33v

102 AIMN, 847/1936, fol. 12.

103 AIMN, 892/1936, fol. 13.

1936 no “domicilio de la vecina (...) Rosalía Rial y obligaron al carpintero José Martínez (...) que trabajaba en dicha casa, a dejar inmediatamente el trabajo (...) Consumado el delito (...) provistos de escopetas prestaron también servicio de vigilancia”¹⁰⁴, decretando a continuación o seu procesamento.

O día 4 de febreiro de 1937, o xuíz instructor elevou o resumo do actuado ao auditor de guerra, quen o 5 do mesmo mes decretou o sobresemento provisional das actuacións contra Benigno Almuiña Claro, José Pérez Troncoso, Marcial Alonso Álvarez e Davino Alonso Fernández, quedando os catro veciños a disposición da autoridade gubernativa. No relativo a Florentino Domínguez, os seus trámites quedaron en suspensión, pois tras publicarse a súa requisitoria, o día 16 de xaneiro de 1937, e ser declarado en rebeldía, non se puido localizar.

Como se pode concluír tras este breve repaso ás causas militares nas que durante a guerra se viron envoltos algúns veciños da vila, aqueles procesos caracterizáronse pola rapidez e exemplaridade coa que se levaron a cabo. Na práctica, as garantías ás que teoricamente os procesados tiñan dereito, as máis das veces serviron como simples pretextos ás autoridades para levar a cabo inxustizas morais tan cruentas como as que se cometeron por vías extraxudiciais.

Outras manifestacións da represión

a) Os fuxidos

Moitos veciños da vila buscados polas autoridades para ser detidos agocháranse nas súas casas ou fuxiran ao monte, e incluso algúns puideron escapar a Portugal. Este foi o caso do alcalde José Pequeño, quen, despois de ser tratado violentamente, conseguiu fuxir a Lisboa e dende alí saíu cara a Montevideo, onde xa estivera emigrado. No tocante ás manobras dos fuxidos ou daqueles que non querían ir á guerra e procuraban saír do país, en Gondomar tiveron importancia as accións dun influínte dereitista de San Cibrán de Donas coñecido como “o Bonito”, quen lle facilitou a moitos a súa fuxida¹⁰⁵.

Pola contra, os que tremían polas súas vidas e non tiveron a sorte de poder fuxir ao estranxeiro, sobre todo nos primeiros meses, deberon permanecer entobados nas súas casas ou fuxidos polo monte. En tales circunstancias viuse o tenente alcalde don Rogelio, quen, segundo as fontes orais consultadas, parece ser que, cando menos nas vésperas do pronunciamento militar, realizara algún acto propagandístico dende o balcón do concello, polo que foi perseguido. Do seu acocho dá conta a entrevistada Consuelo Crespo Méndez, quen acudira coa súa filla, Concha Lorenzo, a levarlle a comida á adega que a familia tiña na parroquia de Chaín, onde o home se atopaba no interior dun bocoi.

Parece ser que a intervención do párroco da vila, don Carlos, foi decisiva para que o seu pai puidese saír con vida daquela. Tal fora así xa que, segundo contou Encarnación Sestelo, nos primeiros días do levantamento, os comunistas, que tiñan as reunións na casa de Rogelio Lorenzo e “gritaban como animais”, nunha das súas xuntanzas

104 AIMN, 1376/1936, fol. 10.

105 Entrevista realizada a Encarnación Sestelo, 23 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

discutían a idea de asasinar o crego e Rogelio volvera por el: “o cura non o matades, ao contrario, ten feito moito ben para Gondomar”.

Outra persoa das que tamén andou agochada foi o médico pontevedrés don Etelvino, quen, por temer a denuncia de Latino Salgueiro, do mesmo oficio, andou escapado polo bosque do pazo do Conde e durmiu algunha noite na casa da entrevistada Encarnación Sestelo, no lugar da Feira.

Así mesmo, tamén pola contorna do Miñor andou fuxido o primeiro alcalde de Vigo trala proclamación da Segunda República, Enrique Blein Budiño, quen, coa súa esposa, se acochara nunha cova no monte de Gondomar¹⁰⁶. Alí, e a pesar da axuda que puideron recibir dalgúns dos veciños, finalmente foron detidos e ámbolos dous foron encarcerados en Vigo. A súa muller sufriu frecuentes castigos, como o feito de ser encadeada durante días nos retretes da prisión. Pola súa banda, Blein acabou sendo trasladado ao Hospital Municipal de Vigo onde morreu en moi malas condicións o día 10 de decembro de 1936 a causa dun cancro estomacal.

O exemplo máis destacado daqueles que se botaron ao monte foi o do que fora mestre da parroquia de Vilaza, Víctor Fraiz. O fuxido do que máis se lembran en Gondomar era un emigrado a Cuba de Silleda, que ao seu retorno estudara maxisterio, e exercera o seu labor educativo en varias vilas, e entre elas, na primeira metade dos anos 20, na parroquia de Vilaza de Gondomar. Periodista ocasional e conferenciante habitual, tivera un gran protagonismo na creación da F.E.T.E.-U.X.T. de Galicia e fora candidato a deputado da “Fronte Popular” pola provincia de Pontevedra, polo que o seu nome xa figurou cedo entre os dos máis buscados. Deste xeito, cando en Vigo se proclamou o bando de guerra, el, que vivía en Coia, decidiu fuxir da súa casa, onde pouco tardaron os gardas en ir buscalo. Comezou así unha andaina por toda a contorna viguesa que remataría no paredón do Castelo do Castro en Vigo, o día 14 de setembro de 1937.

No que respecta á vinculación que durante a súa fuxida Fraiz tivo con Gondomar, dicir que, antes de que rematase o ano, buscou acubillo na casa que o seu cuñado, José Fraga Gil, tiña na parroquia de Vilaza, no lugar de Villarés. Alí permitíronlle agocharse no alpendre e insistíronlle en que se entregase. Como o señor Fraga Gil era de dereitas e garda cívico, Fraiz non quixo deterse moito tempo na súa casa por se o descubrían, polo que marchou de madrugada. Aquel día estivo acochado entre matogueiras, pois andaban a buscalo os gardas cívicos Domingo Misa e José Quintas Santiago, xunto co falanxista Benjamín Fernández Varela, mestre de Parada¹⁰⁷.

Parece que foi aquel día, cando, xa ben entrada a noite, acudiu a pedir axuda a don Ramón Méndez González, ao seu pazo do Barreiro, como ben lembra Consuelo Crespo Méndez:

Tempo despois contaron na casa que a noite anterior á que viñeran os gardas ao Barreiro, estivera alí Víctor Fraiz, o mestre de Vilaza. El tiña moita “amistade” con meu avó porque el e a súa muller eran os padriños da prima Placeres, chámase Placeres porque leva o nome da muller; e viñan moito a visitar ao avó cando vivían en Vilaza.

106 J. FLORY (2015): *Galicia bajo la bota de Franco*. Alvarellos: 86.

107 E. QUINTAS ALBORÉS (2008): *Placeres Castellanos*, Santo Tirso, A Nosa Terra: 39.

Aquela noite Fraiz chamara á porta, xa moi tarde, e abríralle meu avó, dixéralle que tiña moitísima fame e el mandoulle á tía Benita que lle fixese unha tortilla. Ceou alí, e quería pasar a noite no pazo, pero o avó non llo permitiu, pois podían descubri-lo, entón, mandoulle uns chourizos e marchou.

Eu do que si me lembro ben foi de cando chegaron ao día seguinte os gardas (...). Nós e os meus primos estábamos xogando ás agochadas e saltabamos pola “ventana” que había do forno ao campo.

De súpeto, apareceron alí dous camións cheos de gardas e nós asustámonos moito; os meus primos metéranse debaixo das camas (...). Entraron pola adega cunhas luces de pila grandísimas e miraron en tódolos bocois, despois preguntáronme a min que quen fora o señor que saltara pola “ventana” do forno. Eu dixéralle que fora a prima Esperanza, aínda que fomos todos, quedaran alí ben marcadas as nosas pegadas, e os gardas fixéronnos pór o pé enriba delas para comprobalo (...). Lembro que antes de marchar revolveron o pazo e faláron individualmente con cada un da casa¹⁰⁸.

Aquela noite Fraiz durmiu en Vilaza e á mañá dirixiuse cara á parroquia de Chaín, dende onde foi cara á serra do Galleiro, botando alí varios meses, ata que a presenza de gardas pola zona fixoo volver ao Val Miñor novamente en busca de refuxio na casa do seu cuñado José Fraga Gil. Desta vez, foille imposible parar, pois os rexistros que os gardas facían na súa casa eran constantes e o propio Fraga Gil andaba agochado, pois o buscaban para que o delatase. Deses violentos rexistros lémbrese Encarnación Sestelo Amorín, pois o seu irmán Saturnino Sestelo Amorín tivera que acompañar nunha ocasión ao garda Gutiérrez nun dos seus frecuentes rexistros:

Gutiérrez collera a escopeta e encañonara a unha das criadas da casa para que lle dixese onde estaba Fraga, pero ela non o sabía, claro. O garda, coa borracheira que tiña, caía para os lados, pero se non chega a estar Saturnino alí xa a mataba e quedaba morta.(...) Aquela muller tanto llo agradeceu a Saturnino que ao día seguinte apareceu pola casa cuns polos (...) Mamá mandoullos de volta para que lle fixese un caldo aos seus fillos¹⁰⁹.

O estoupido da guerra coincídíralle a un dos fillos de Fraiz, Víctor Jesús, chegando a Vigo, para visitar a súa moza. O rapaz, nada máis chegar o seu tren á estación, foi detido e encarcerado por ser o fillo dun dos personaxes máis buscados da contorna. Xustamente, á súa nai, Placeres Castellano, coincídíralle viaxando á inversa, cara a Madrid, para asistir a unha asemblea do Socorro Rojo Internacional, podendo despois exiliarse a Francia e dende alí a Arxentina. Pero o seu fillo non tivera a mesma sorte, e, despois de estar encarcerado na Illa de San Simón durante máis de tres meses, e en vista de que o seu pai non se entregaba, sen previo xuízo, foi fusilado o día 10 de novembro ás dúas da mañá no Alto da Concheira con tan só 19 anos.

Os outros seis fillos que Placeres e Víctor tiñan pasaban temporadas na casa de Gondomar dos seus tíos José Fraga Gil e Aurelia Castellanos. A principios de 1937,

108 Entrevista realizada a Consuelo Crespo Méndez, 16 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

109 Entrevista a Encarnación Sestelo, 23 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

as ameazas de morte pola radio aos seus descendentes varóns, de non aparecer o seu pai, eran constantes, polo que cando se encadeou en Gondomar a Celso Vicente, Fraiz, crendo que salvaba os seus fillos, entregouse a un consulado estranxeiro coa esperanza de que lle puidesen argallar un exilio que non foi posible. Tralo proceso militar ao que se someteu entre o 28 de febreiro e o 4 de marzo de 1937, Fraiz foi condenado a morte, sendo fusilado ás 7 da mañá do 14 de setembro no Monte do Castro.

No seu xuízo chaman a atención as declaracións na súa contra do seu propio cuñado, José Fraga Gil, quen, despois de separarse da súa muller Aurelia, alegou que se nalgunha ocasión o axudara fora por sentirse ameazado, aproveitando tamén a ocasión para delatar o seu veciño don Ramón Méndez González darlle de ceas, como xa se fixo constar¹¹⁰.

Parece ser que Fraga Gil, fora unha das persoas da localidade que máis se puxera en contra dos que se xulgaron naquel tempo, fundamentalmente, nos primeiros días da guerra.

José Suárez Penedo, de tan só 18 anos, aínda que cunha sorte maior cá que correu Víctor Fraiz, tamén tivo que enfrontarse ás declaracións na súa contra de aquel garda. Os sucesos remóntanse ao 12 de agosto de 1936 pola mañá, cando José Suárez Penedo esperaba xunto aos seus compañeiros de traballo nun camiión na praza do pobo, mentres recollían a outro deles. Ao ver como dous amigos del pasaban pola estrada en dirección a Gondomar para coller o tranvía a Vigo e cumprir o seu servizo como recrutados excedentes de cupo, despedíronse del cun “adeus”, sendo contestados cun “desgraciados ¿dónde vais?, quintos, peludos que non servís para nada”.

Naquel momento, pasaba por alí o garda cívico Fraga Gil, quen, ao escoitar aquelas verbas, ordenou a José baixar do camiión. Segundo o garda declarou con posterioridade na causa número 847/1936, o traballador ofreceu resistencia, polo que Fraga Gil se viu obrigado a ameazalo cunha pistola, e finalmente tiveron que axudar a baixalo do vehículo os seus propios compañeiros. Fraga Gil conduciu a José ao cuartel da Garda Civil, onde o denunciou por presunto autor de insultos ao uniforme militar, o que a autoridade consideraba digno de sanción. Posteriormente, foi conducido ao cárcere, onde quedou detido dúas horas e logo, por orde do novo tenente alcalde, o Señor Quintas, foi posto en liberdade.

Aquel mesmo día, mentres José traballaba na estrada de Peitieiros, foi visto polo mesmo Fraga Gil, polo que, ao chegar a noite, volveu ser detido. Xa no cárcere, soubo por outros presos que Fraga Gil se enfrontara ao tenente alcalde por polo en liberdade, “indignándose incluso y tirando violentamente el sombrero al suelo” e insistindo en que se detivese de novo. José pasou uns días no cárcere de Gondomar, recibindo incluso a visita do seu tocaio de Couso, un dos que marchaba a Vigo e saudara daquel xeito. José xa estaba na cárcere de Vigo onde permaneceu ata o 8 de outubro, cando o día 14 de agosto o xuíz decretou a súa liberdade tras considerar que as súas verbas foran pronunciadas en ton amigable, a pesar de que o garda cívico desmentise rotundamente no xuízo¹¹¹.

Volvendo falar daqueles fuxidos da contorna gondomaresa, tamén foi un personaxe ben soado Manuel Prado Pereira, da parroquia de Panxón, no concello de Nigrán. Lolito, o nome polo que era coñecido, liderara os sucesos revolucionarios de outubro de 1934 no Val Miñor e, nos días posteriores á sublevación militar de 1936, di-

110 E. QUINTAS ALBORÉS (2008): *Placeres Castellanos*, Santo Tirso, A Nosa Terra: 43.

111 AIMN, 847/1936, fols. 2, 14v, e 23 a 25.

Víctor Fraiz e a súa muller Placeres Castellanos en Vigo.

Fonte: E. QUINTAS ALBORÉS (2008): *Placeres Castellanos*, Santo Tirso, A Nosa Terra: 22.

rixira as requisas de armas e de dinamita nas obras da traída de augas de Valadares coas que se fixeran as bombas dos sindicatos de San Pedro da Ramallosa e Panxón, a onde o sindicato de Gondomar tamén se fora prover. Incluso coincidira na serra do Galleiro con Víctor Fraiz, e a el se atribuíron moitos dos atracos e actuacións armadas que durante a guerra se realizaron na contorna, como foron os asasinatos de José Domínguez Domínguez, José María Barreiro, e Santiago Moreira Rodríguez.

Sábese que algún tempo despois daqueles dramáticos acontecementos, Lolito pasou a Lavadores, onde se refuxiou cos irmáns de

Guillén, de San Andrés de Comesaña, cos que, vestido con roupa de militar, atracou casas e establecementos de persoas “afectas”. Tamén a eles se lles atribuíu o acaecido na Ponte de Pego Negro o día 11 de xuño do ano 1938. Daquela, os fuxidos atopábanse acochados nas inmediacións da ponte de Vilaza agardando a que pasase o camión conducido por José Sío Artuzar, que ía todos os luns de feira comprar ovos a Gondomar.

Cando o camión se achegou á ponte, ás 6:45 da mañá, os cinco fuxidos que nela se acochaban déronlle o alto, pero José Sío Artuzar, advertindo que ía ser atracado, acelerou tratando de atropelalos, polo que os fuxidos comezaron un tiroteo no que unha das balas atravesou a cabina do camión. As manobras do vehículo fixeron que Carmen López, que tamén ía no camión xunto con dúas persoas máis do Porriño, saíse disparada cara á estrada; saíu ilesa daquela e os homes fuxiron cara a Xián e Chandebrito.

Finalmente, como tantos outros, Lolito foi detido en Priegue, en Nigrán, o día 17 de decembro de 1938. Entre os obxectos que se lle interviñeron tras a súa detención atopáronse copias manuscritas que el mesmo facía de propaganda antifascista.

Tras ser xulgado e condenado a morte pola xurisdición militar da Praza de Vigo, cuxos reos normalmente eran executados no Cuartel do Castro, con Lolito fíxose unha excepción, e foi morto en Priegue, moi preto da súa casa, para dar así exemplo a todos aqueles que aínda naquel momento non aceptaran a nova situación política.

Durante aqueles anos de guerra, como se aprecia en Gondomar, tamén houbera violencia e terror. De feito, ata que non se sufocou Tui o día 28 de xullo de 1936, o medo a un conflito forte na vila seguiu moi presente, pois incluso se escoitaban os canonazos que se disparaban naquela cidade.

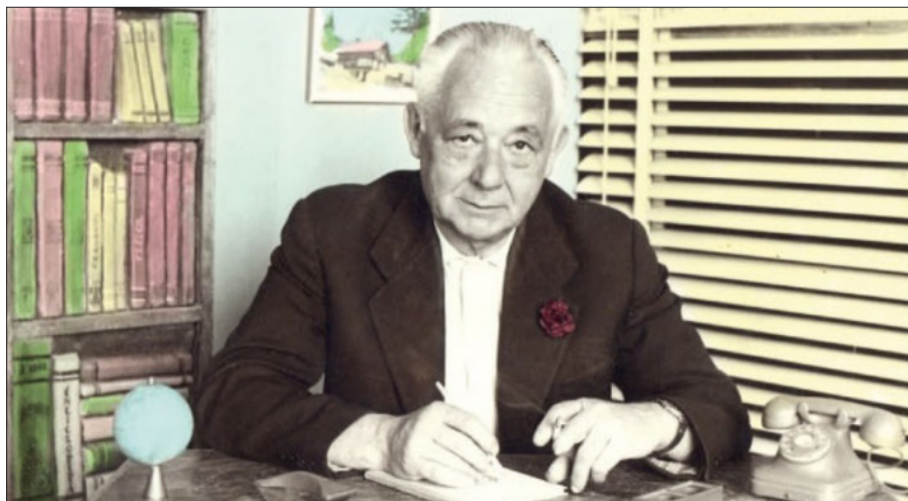
b) Os mestres

Como ben fixeron constar as fontes orais consultadas “aqueles foran anos nos que había que estar moi calado”¹¹², pois o medo a ser represaliado por desgustar os que exercían o poder era enorme. Neste senso, moitos dos mestres que exerceran o seu labor docente durante o tempo da República foron reprimidos durante aqueles anos. Así, a carón do que fora mestre de Vilaza, Víctor Fraiz, cuxos dramáticos avatares xa foron tratados, foron tamén represaliados, aínda que non con tan funestos fins, outros mestres da vila. Xa o 1 de setembro do ano 1936 foron suspensos dos seus cargos, por orde do Gobernador civil, sete deles:

Gloria Barbazán Fernández, de Peiteiros, e a Juan Antonio Ambrós Rodríguez, de Couso, foron suspendidos de emprego e soldo durante dous meses. Joaquín Ferrándiz Fernández, de Prado, ademais de impoñérselle a sanción dos anteriores, foi traslado fóra da provincia por dous anos e inhabilitado para desempeñar cargos directivos. O mesmo lle aconteceu a Rogelio Granja Valverde, de Mañufe, aínda que este non saíra da provincia, pois fora trasladado ao Rosal.

No que respecta a Luciano Folgar Monteagudo, de Chaín, Juliana Gómez Martín, de Donas, e Prudencio Figueiro Vila, de Vincios, foron represaliados coa suspensión temporal de emprego e soldo, traslado dentro da provincia por tres anos, e inhabilitación para cargos directivos. En relación ao primeiro, dicir que tamén foi acusado na causa número 138, xunto a José Cribeiro, por ter unha intensa actividade en pro da candidatura comunista nas últimas eleccións que se realizaran.

José Cribeiro González, o mestre de Donas, do que xa se falou no apartado adicado aos procesados da vila, fora separado do servizo e dado de baixa no escalafón. Xulgado na causa 805/1936 por realizar propaganda comunista na súa escola e na vila

José Cribeiro nos primeiros anos 60.

Fonte: *Atopados. A fosa de San Xián*. (2017). PDF en líña, Gondomar: Instituto de Estudos Miñoráns. Todos los nombre en http://www.todoslosnombres.org/sites/default/files/documento446_0.pdf. Consultado 3/04/2017.

112 Entrevista realizada a Encarnación Sestelo Amorín, 23 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

con anterioridade ao levantamento militar, ser de certa tendencia comunista e formar parte, con carácter esquerdista, nunha mesa electoral nas eleccións do 18 de febreiro de 1936, atribuíronselle posibles responsabilidades na resistencia que na vila se fixo ao triunfo do movemento.

Segundo fontes orais, fora sacado da cadea porque o cura don Carlos, tralas insistencias da súa muller, conseguira que o liberasen: “Eu sei que estou dicindo unha mentira, ... porque Cribeiro era roxo roxo (...). A muller volvíase louca, volvíanselle as mans para atrás dos nervios que tiña”¹¹³.

Victoriano Taibo García, o mestre de Morgadáns, foi quen levou a represión máis dura de entre tódolos citados, pois foi suspenso durante un tempo de emprego e soldo e trasladado fóra da rexión, a Valladolid. Tal traslado estaba relacionado con cuestión nacionalistas. O mestre era membro da Real Academia Galega, do Instituto de Estudos Históricos do Miño, estaba adscrito ao movemento galeguista e, ademais de ter publicadas obras da súa propia autoría, colaborara coas Irmandades da Fala e con publicacións como *A Nosa Terra, Nós*, ou *O Tío Marcos da Portela*¹¹⁴.

CONCLUSIÓN

En Gondomar, como no resto de España, o período no que se desenvolveu a guerra civil estivo marcado polo medo, a violencia e o silencio. Na vila non chegou a haber un enfrontamento armado entre sublevados e partidarios da República, pois o poder foi cedido sen apenas resistencia. Unicamente os membros do Sindicato do Ramo da Construción e Oficios Varios trataron de impedir o triunfo do movemento na vila, pero foron represaliados ou fuxidos no mesmo intre no que chegaron dende Vigo os gardas de asalto.

Deste xeito, o período no que Gondomar experimentou unha maior axitación foi do 20 ao 24 de xullo. Aqueles días, os favorables á República, ou, cando menos, aqueles coaccionados por outros e amedrentados pola situación de incerteza, defenderon o goberno lexitimamente constituído e patrullaron polas rúas e requisaron armas aos simpatizantes das dereitas para que non se sumasen ao golpe e poder defender o goberno cando chegasen os sublevados dende Vigo.

No momento no que os golpistas chegaron á vila, a situación, en certo sentido, tranquilizouse, pois quedou establecida a orde que se imporía dende alí en diante. Os que tomaron o poder detiveron e condenaron xudicial ou extraxudicialmente aqueles que, segundo eles, eran susceptibles de ser represaliados polas súas actuacións anteriores ou posteriores ao triunfo do movemento militar. Os obreiros, mestres e simpatizantes das esquerda foron os que levaron a peor parte.

En Gondomar, a represión implantada polo franquismo, que serviu de base para a consolidación do novo réxime, foi moi visible nas aparicións de “paseados” nas cunetas da estrada de Vincios. Así mesmo, fixo perder a vida a nove veciños da vila; un

113 Entrevista realizada a Encarnación Sestelo Amorín, 23 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

114 A. S. PORTO UCHA (2008): *Mestras e Mestres pontevedreses depurados polo franquismo, Primeiras acción represivas e estudo por concellos no sur da provincia (1936 – 1942)*, Tui, Alén Miño: 171-173.

deles fora condenado a morte por un consello de guerra, e os demais morreron en enfrontamentos coa garda civil ou foron vítimas de asasinatos extraxudiciais.

Dos que non foron executados, moitos pasaron anos na cadea e outros moitos, os que non puideron saír do país, tiveron que fuxir e vivir unha vida de penurias, mentres as súas familias sufrían as consecuencias económicas, ideolóxicas e abusivas que trouxo consigo a implantación do novo réxime, sobre todo, para aqueles que simpatizaran coas esquerdas.

En definitiva, aquela época foi para os habitantes da vila un período de medo, tristura e dificultades económicas. A resignación aos abusos e á dor foi a tónica común en moitas familias que tiveron que ver marchar os seus membros varóns á fronte coa incerteza de non saber se volverían vivos, e, ás veces, pouco despois, recibir as malas novas da súa defunción. Mención especial merecen tamén aquelas outras que tiveron que convivir durante moitos anos cos asasinados dos seus propios familiares tendo que calar toda a dor e a rabia que sen dúbida deberon sentir.

FONTES E BIBLIOGRAFÍA

Fontes

Entrevista realizada a Consuelo Crespo Méndez, o 16 de abril de 2017 e a José Ramón Crespo Méndez, o 20 de abril de 2017. Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

Entrevista realizada a Dolores Salgueiro Troncoso, 15 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

Entrevista realizada a Encarnación Sestelo, 23 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

Entrevista realizada a Enrique Crespo Méndez, 15 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

Entrevista realizada a José Ramón Crespo Méndez, 20 de abril de 2017, Arquivo persoal de Elena Crespo Fernández.

Referencias bibliográficas

ABAD GALLEGO, X. C. (2005). *Héroes o Forajidos, "Fuxidos" y Guerrilleros Antifranquistas en la Comarca de Vigo*, Vigo, Instituto de Estudios Vigueses.

ABAD GALLEGO, X. C. (2008). *Cen Personaxes en torno a unha guerra, A República e a guerra civil na Comarca de Vigo a través dos seus protagonistas*, Vigo, Instituto de Estudios Vigueses.

ALÍA MIRANDA, F. & Á. R. DEL VALLE CALZADO (2008). *La Guerra Civil en Castilla-La Mancha. 70 años después*, Cuenca, Universidad de Castilla-La Mancha.

ÁLVARO DUEÑAS, M. (2006). «Por Ministerio de la ley y voluntad del Caudillo». La Jurisdicción Especial de Responsabilidades Políticas (1939-1945), Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.

ARÓSTEGUI, J. (coord.) (2012). *Franco: la represión como sistema*, Barcelona, Flor del Viento.

ARÓSTEGUI, J., J. MARCO & G. GÓMEZ BRAVO (coords.) (2012). Sobre Genocidios, Holocaustos y Exterminios. Sobre los procesos represivos en la España durante la guerra civil y la dictadura franquista, dossier de *Hispania Nova*, núm. 10, <http://hispanianova.rediris.es/10/dossier.htm>. (Consultado o 29/11/2021).

- ARQUIVO MILITAR DO BALUARTE. Ferrol, causas 644/1936, 718/1936, 772/1936, 805/1936, 816/1936, 1376/1936, 892/1936, 847/1936 e 711/1937.
- Atopados. *A fosa de San Xián*. (2017). PDF en liña, Gondomar: Instituto de Estudos Miñoráns. Todos os nomes en https://www.todoslosnombres.org/sites/default/files/documento446_0.pdf. (Consultado o 29/11/2021).
- BARÁ, L. (2017). *Non des a esquecemento, Relatos do xenocidio fascista en Galicia, da resistencia e da solidariedade*. Gondomar. Instituto de Estudos Miñoráns.
- BARAJAS, J. & E. DÍAZ (2007): *Batallones disciplinarios (esclavos del Franquismo)*, Barcelona, Associació per a la Memòria Històrica i Democràtica del Baix Llobregat.
- CANAL, J. & E. GONZÁLEZ CALLEJA (eds.) (2012). *Guerras civiles. Una clave para entender la Europa de los siglos XIX y XX*. Madrid, Casa de Velázquez.
- CANCIO FERNÁNDEZ, R. C. (2007). *Guerra Civil y Tribunales: de los jurados populares a la justicia franquista (1936-1939)*. Cáceres, Servicio de Publicaciones de la Universidad.
- CHAVES, J. (coord.) (2009). *Memoria e investigación en torno al setenta aniversario del final de la Guerra Civil*, Badajoz, Diputación de Cáceres-Universidad de Extremadura.
- DE JUANA, J. & J. PRADA RODRÍGUEZ (coords.) (2006). *Lo que han hecho en Galicia. Violencia política, represión y exilio (1936-1939)*. Barcelona, Crítica.
- DEL ARCO BLANCO, M. Á. & C. HERNÁNDEZ BURGOS (2011). Más allá de las tapias de los cementerios: la represión cultural y socioeconómica en la España franquista (1936-1951). *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 33: 71-93.
- DEL ARCO BLANCO, M. Á. (2009). El secreto del consenso en el régimen franquista: cultura de la victoria, represión y hambre. *Ayer* 76: 245-268.
- DEL REY, F. (dir.) (2011). *Palabras como puños. La intransigencia política en la Segunda República española*, Madrid, Tecnos.
- EGIDO LEÓN, Á. & M. EIROA SAN FRANCISCO (2008). Los campos de concentración franquistas: del olvido a la memoria, in J. CUESTA (dir.) *Memorias históricas de España (siglo XX)*. Madrid, Fundación F. Largo Caballero.
- ESPINOSA F. (coord.) (2010). *Violencia roja y azul. España, 1936-1950*. Barcelona, Crítica.
- FLORY, J. (2015). *Galicia bajo la bota de Franco*. Santiago de Compostela, Alvarellos.
- GASTÓN, J. M. & F. MENDIOLA (coords.) (2007). *Los trabajos forzados en la dictadura franquista*, s. l., Instituto Gerónimo de Uztáriz.
- GIL ANDRÉS, C. (2006). *Lejos del frente. La guerra civil en la Rioja Alta*. Barcelona, Crítica.
- GIL ANDRÉS, C. (2006): Vecinos contra vecinos. La violencia en la retaguardia riojana durante la Guerra Civil. *Historia y Política* 16: 109-130.
- GÓMEZ BRAVO, G. & J. MARCO (2011). *La obra del miedo. Violencia y sociedad en la España franquista (1936-1950)*. Barcelona, Península.
- GÓMEZ BRAVO, G. & R. PALLOL (eds.) (2015). *Actas del Congreso Posguerras. 75 aniversario del fin de la guerra civil española*. Madrid, Fundación Pablo Iglesias.
- GÓMEZ BRAVO, G. (2009). *El exilio interior. Cárcel y represión en la España franquista*. Madrid, Taurus.
- GÓMEZ BRAVO, G. (coord.) (2011). Introducción: Violencia y espacio público en la sociedad contemporánea. *Cuadernos de Historia Contemporánea* 33:13-72.
- GONZÁLEZ A., J. A. (1998). *Nigrán, Memoria dunha guerra 1936 – 1939*. Vigo, Numen.
- GONZÁLEZ CALLEJA, E., F. COBO ROMERO, A. MARTÍNEZ RUS & F. SÁNCHEZ PÉREZ (2015). *La Segunda República española*. Barcelona, Pasado y Presente.
- GONZÁLEZ MARTÍNEZ, C. & M. ORTIZ HERAS (2010). Control social, control policial en la

- dictadura franquista, *Historia del Presente* 16: 143-152.
- GONZÁLEZ RUIBAL, A. (2015). *Volver a las trincheras. Una arqueología de la Guerra Civil española*. Madrid, Alianza Editorial.
- GRANDÍO SEOANE, E. (1994). *Coruña en el siglo XX*. A Coruña, Vía Láctea.
- GRANDÍO SEOANE, E. (2000). *Años de guerra*. Oleiros, Vía Láctea.
- GRANDÍO SEOANE, E., J. PRADA RODRÍGUEZ, e D. PEREIRA (2011). Vinieron por nosotros...La represión paralegal durante la guerra civil. El caso de Galicia. *Nuevos horizontes del pasado. Culturas políticas, identidades y formas de representación: Actas del X Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*: 121.
- HERNÁNDEZ BURGOS, C. (2011). *Granada azul. La construcción de la «Cultura de la Victoria» en el primer franquismo*. Granada, Comares.
- HERNÁNDEZ BURGOS, C. (2013). *Franquismo a ras de suelo. Zonas grises, apoyos sociales y actitudes durante la dictadura (1936-1976)*. Granada, Universidad de Granada.
<http://erevistas.uc3m.es/index.php/HISPNOV/article/view/2002>.
- INE. *Censos de poboación. Disponibles* en <http://www.ine.es/inebaseweb/pdfDispatcher.do?td=108631&ext=.pdf> e <http://www.ine.es/inebaseweb/pdfDispatcher.do?td=120515&ext=.pdf>. (Consultado o 19/05/2017).
- INSTITUTO DE ESTUDOS MIÑORANOS (2005). *Gondomar, O son do río*. Edicións do Cumio. Gondomar.
- JESÚS SOUTO, M. (1998). *La represión franquista en la provincia de Lugo (1938-1940)*. Santiago, Universidade de Santiago de Compostela.
- JESÚS SOUTO, M. (1999). *Los apoyos al régimen franquista en la provincia de Lugo (1936-1940). La corrupción y la lucha por el poder*. Santiago, Universidade de Santiago de Compostela.
- JIMÉNEZ HERRERA, F. (2014): El Comité de Investigación Pública a través de la documentación custodiada en el Archivo General Militar de Madrid. *Hispania Nova*, 12.
- MARCO, J. (2012). *Guerrilleros y vecinos en armas. Identidades y culturas de la resistencia antifranquista*. Granada, Comares.
- MATHEWS, J. (2013). *Soldados a la fuerza. Reclutamiento obligatorio durante la Guerra Civil, 1936-1939*. Madrid, Alianza Editorial.
- MEIXOME, C. (2006). *A estrada da morte*. PDF en liña, O portal do Val Miñor en <https://valminor.info/opinion/cartas-ao-director?start=115>. (Consultado o 2/04/2017).
- MOLINERO, C. (2006). El reclamo de la “justicia social” en las políticas de consenso del régimen franquista, *Historia Social* 56: 93-11.
- MOSQUERA VELEIRO, J.L, A. SOLIÑO TRONCOSO, A. SOLIÑO TRONCOSO & M. SOLIÑO TRONCOSO (1995). *Gondomar, Historia, Arte e Territorio*. Vigo, Ir Indo.
- NOMES E VOCES. En liña, Nomesevoces.net. en: <http://www.nomesevoces.net>. (Consultado o 23-11-2021).
- OLIVER OLMO, P. & J. C. URDA LOZANO (coords.) (2014): *La prisión y las instituciones punitivas en la investigación histórica*. Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla La Mancha.
- ORTIZ, C. (coord.) (2013). *Lugares de represión, paisajes de la memoria. La cárcel de Carabanchel*. Madrid, Los Libros de la Catarata.
- PAYNE, S. (2005). *El colapso de la República. Los orígenes de la guerra civil*. Madrid, La Esfera de los Libros.
- PEREIRA, D. (2003). Os Mortos esquecidos, radiografía da represión franquista nun pe-

- queno concello rural, o caso de Cerdedo (Pontevedra), in *A represión franquista en Galicia: actas dos traballos presentados ao Congreso da Memoria*. Narón.
- PORTO UCHA, A. S. (2008). *Mestras e Mestres pontevedreses depurados polo franquismo, Primeiras acción represivas e estudo por concellos no sur da provincia (1936 - 1942)*. Tui, Alén Miño.
- PRADA RODRÍGUEZ, J. (2003). *Metodoloxía e fontes para o estudo da represión franquista en Galicia*. Ourense: Obradoiro de Historia de Galicia.
- PRADA RODRÍGUEZ, J. (2004). *Ourense, 1936-1939. Alzamento, Guerra e Represión*. Sada, Ed. do Castro.
- PRADA RODRÍGUEZ, J. (2011). *Geografía de la Represión Franquista*. Madrid: Catarata.
- PRADA, J. (2006). *De la agitación republicana a la represión franquista. Ourense, 1934-1939*. Barcelona, Ariel.
- PRADA, J. (2010). *La España masacrada. La represión franquista de guerra y posguerra*. Madrid, Alianza Editorial.
- PRADA, J. (dir.) (2014): *No solo represión. La construcción del franquismo en Galicia*, Madrid, Biblioteca Nueva.
- QUINTAS ALBORÉS, E. (2008). *Placeres Castellanos*, Santo Tirso, A Nosa Terra.
- REXISTRO CIVIL DE GONDOMAR.
- RIESCO ROCHE, S. (2006). Una reflexión sobre la contrarreforma agraria como medio represivo, *Hispania Nova* 6, <http://hispanianova.rediris.es/6/dossier/6d019.pdf>
- RODRIGO, J. (2009). Presentación. Retaguardia: un espacio de transformación, *Ayer* 76: 13-36.
- RODRIGO, J. (2010). Trabajar para el enemigo. Campos de concentración y trabajo forzoso en la guerra y la posguerra. *Andalucía en la Historia. Dossier Nuevas miradas sobre la Guerra Civil* 30: 26-29.
- RODRÍGUEZ GALLARDO, A. (2008). *Memoria e silencio na Galicia contemporánea*. Tui, Alén Miño.
- RODRÍGUEZ TEIJEIRO, D. (2010). *Presos e prisións na Galicia de guerra e de pós-guerra*. Vigo, Galaxia.
- RODRÍGUEZ TEIJEIRO, D. (2011). *Las cárceles de Franco*. Madrid, Los Libros de la Catarata.
- RUIZ, J. (2011). Las metanarraciones del exterminio. *Revista de libros de la Fundación Caja Madrid* 172: 8-12.
- STUDER, L., G. RAMOS, V. HEREDERO & A. LEÓN (2013): La violencia política y social durante el franquismo en el archipiélago canario (1936-1975), en M. Á. CABRERA & P. RIVERO (coords.) (2010): *Luces sobre un tiempo en gris. Exposición bibliográfica sobre la represión franquista en Canarias*, Santa Cruz de Tenerife, Servicio de Publicaciones de la Universidad de La Laguna: 25-70.
- THOMAS, M. (2014). *La fe y la furia. Violencia anticlerical popular e iconoclastia en España*. Granada, Comares.
- VÁZQUEZ ACUÑA, B. (2015). *Memoria dunha parroquia republicana*. Vigo, Instituto de Estudios Vigueses.
- VEGA SOMBRÍA, S. (2011). *La política del miedo. El papel de la represión en el franquismo*. Barcelona, Crítica.
- VIÑAS, Á. & J. A. BLANCO (dirs) (2017). *La Guerra Civil Española, una visión bibliográfica*. Marcial Pons Digital.
- VIÑAS, Á. (ed.) (2012). *En el combate por la historia. La República, La guerra civil, el franquismo*. Barcelona, Pasado y Presente.

ANEXOS

Anexo I. SUMARIOS MILITARES								
ANO CAUSA	Nº CAUSA	INSTRUTOR	NOME	APELIDOS	PROFESION	LOCALIDADE NATUREZA	VECINANZA	FILIACION POLITICA
1936	644	D. Francisco Arriaga Seoane	Manuel	Rodríguez Amorío	Panadeiro	Gondomar	Gondomar	
1936	644	D. Francisco Arriaga Seoane	Salustiano	Cortegoso Iglesias	Panadeiro	Gondomar	Couso (Gondomar)	Socialista
1936	644	D. Francisco Arriaga Seoane	Santos	Pérez González	Panadeiro	Gondomar	Gondomar	Comunista
1936	718	D. Benito Otero Brage	Ascasio	Jorge		Carbide (Portugal)	Vilaza (Gondomar)	
1936	718	D. Benito Otero Brage	Felipe	Méndez Núñez	Serrador	Vilaza (Gondomar)	Vilaza (Gondomar)	
1936	718	D. Benito Otero Brage	José	Cabaco Durán	Canteiro	Braga (Portugal)	Mañufe (Gondomar)	
1936	718	D. Benito Otero Brage	José	Pereira Costas	Canteiro		Mañufe (Gondomar)	
1936	718	D. Benito Otero Brage	Manuel	González Pérez	Labrego	Couso (Gondomar)	Couso (Gondomar)	
1936	718	D. Benito Otero Brage	Manuel	Domínguez Sanromán	Canteiro	Vilaza (Gondomar)	Vilaza (Gondomar)	
1936	718	D. Benito Otero Brage	Manuel	Rodríguez Gómez	Guarnicioneiro	Ribadavia	Gondomar	
1936	718	D. Benito Otero Brage	Manuel	Franco González	Xornaleiro	Gondomar	Gondomar	
1936	718	D. Benito Otero Brage	Marcelino	Suárez Iglesias		Corredoira (Cerdedo-Cotobade)	Gondomar	
1936	718	D. Benito Otero Brage	Marcelino	García	Mestre albanel	Vilaza (Gondomar)	Vilaza (Gondomar)	
1936	718	D. Benito Otero Brage	Marcial	Alonso Álvarez	Xornaleiro	Mañufe (Gondomar)	Mañufe (Gondomar)	
1936	718	D. Benito Otero Brage	Marcial	Alonso		Vilaza (Gondomar)	Vilaza (Gondomar)	
1936	718	D. Benito Otero Brage	Marcial	Mariño García		Gondomar	Gondomar	
1936	772	D. Manuel Lage Becerra	Moisés	Fernández Fernández	Labrego	Gondomar	Borreiros (Gondomar)	
1936	805	Luis De Vicente Sasiain	Antonio	Iglesias	Xornaleiro	Igrexa (Gondomar)	Igrexa (Gondomar)	
1936	805	Luis De Vicente Sasiain	Eduardo	Hermida Pereira	Xornaleiro	Vilaza (Gondomar)	Vilaza (Gondomar)	
1936	805	Luis De Vicente Sasiain	Feliciano	Vargas	Labrego	Peiteiro, Area (Gondomar)	Peiteiros, Area (Gondomar)	

CARGO SOCIETARIO	CARGO LOCAL	DATA DOS FEITOS	DATA ESCRITO FISCAL	PETICIÓN INICIAL DO FISCAL	DELITO	SENTENZA	LUGAR CUMPRIMENTO PENA	OBSERVACIONES
		1936/7/20	1937/3/10	Sobresemento provisional	Rebelión			
		1936/7/20	1937/3/10	Sobresemento provisional	Rebelión			
Presidente da sección de panadeiros do Sindicato de Gondomar		1936/7/20	1937/3/10	Sobresemento provisional	Rebelión			
		1936/7/20	1936/11/02	Sobresemento provisional	Tenencia de explosivos			
		1936/7/20	1936/11/02	Sobresemento provisional	Rebelión			
		1936/7/20	1936/11/02	Sobresemento provisional	Tenencia de explosivos			
		1936/7/20			Tenencia de explosivos			Morto o 1936/10/27
		1936/7/20	1936/11/02	Sobresemento provisional	Rebelión			
		1936/7/20	1936/11/02	Libertade	Rebelión			
		1936/7/20	1936/11/02	Libertade	Rebelión			
		1936/7/20	1936/11/02	Libertade	Rebelión			
		1936/7/20	1936/11/02	Sobresemento provisional	Rebelión			
		1936/7/20	1936/11/02	Libertade	Rebelión			
		1936/7/20	1936/11/02	Libertade	Rebelión			
		1936/7/20	1936/11/02	Libertade	Rebelión			
Secretario do sindicato obreiro de Gondomar		1936/7/20	1936/11/02	Libertade	Rebelión			
		1936/8/23	1936/9/11	Sobresemento provisional	Rebelión			
		1936/7/20	1936/9/25	Embargo preventivo dos bens dos procesados "en cantidade suficiente a cubrir la de CUATROCIENTAS PESETAS"	Rebelión	Cárcere	Penal de San Cristovo, Pamplona	Morto na fuga do Penal de San Cristovo o 1938/5/22
		1936/7/20	1936/9/25	Embargo preventivo dos bens dos procesados "en cantidade suficiente a cubrir la de CUATROCIENTAS PESETAS"	Rebelión	Cárcere	Penal de San Cristovo, Pamplona	Excarcelado o 1940/9/12
		1936/7/20	1936/9/25		Rebelión	Cárcere	Penal de San Cristovo, Pamplona	Excarcelado o 1940/9/12

1936	805	Luis De Vicente Sasiain	Joaquín	Míguez Ledo	Xornaleiro	Vilasobroso (Mondariz)	Vilaza (Gondomar)	
1936	805	Luis De Vicente Sasiain	José	Cribeiro González	Mestre	Santa María de Mogor	Donas (Gondomar)	Comunista
1936	805	Luis De Vicente Sasiain	José	Pequeño Rodríguez	Labrego	San Pedro da Ramallosa (Nigrán)	Borreiros (Gondomar)	
1936	805	Luis De Vicente Sasiain	Manuel	Dominguez	Xornaleiro	Pexegueiros (Tui)	Picoto (Gondomar)	
1936	805	Luis De Vicente Sasiain	Rogelio	Lorenzo González	Construtor	Cháin (Gondomar)	Cháin (Gondomar)	
1936	816	D. Manuel Lage Becerra	Álvaro	Pérez Iglesias				
1936	816	D. Manuel Lage Becerra	José	Vargas Lorenzo	Labrego	Gondomar	Peiteiros (Gondomar)	
1936	847	Luis Vicente Sasiain	José	Suárez Penedo	Albanel	Gondomar	Gondomar	
1936	892	D. Luis de Vicente Sasiain	José María	Bertolo Taboada	Mecánico		Gerdado	
1936	1376	D. Manuel Ariza Diez de Bulnes	Benigno	Almuña Claro	Carpinteiro			
1936	1376	Manuel Ariza Diez de Bulnes	Davino	Alonso Fernández				
1936	1376	D. Manuel Ariza Diez de Bulnes	Florentino	Dominguez	Panadeiro	Malvas (Tui)	Sabaris (Baiona)	
1936	1376	Manuel Ariza Diez de Bulnes	José	Pérez Troncoso	Xornaleiro	Vilaza (Gondomar)	Vilaza (Gondomar)	
1936	1376	D. Manuel Ariza Diez de Bulnes	José	Pereira Costas	Canteiro	Braga (Portugal)	Mañufe (Gondomar)	
1936	1376	D. Manuel Ariza Diez de Bulnes	Marcial	Alonso Álvarez		Vilaza (Gondomar)	Mañufe (Gondomar)	

Presidente do sindicato obreiro		1936/7/20	1936/9/25	Embargo preventivo dos bens dos procesados "en cantidade suficiente a cubrir la de CUATROCIENTAS PESETAS"	Rebelión	Morte		Executado no Castelo do Castro de Vigo o 1936/10/24
		1936/7/20	1936/9/25	Cese da súa titulación como mestre e da imposición da sanción correspondente.	Rebelión	Sobresemento		
Alcalde		1936/7/20	1936/9/25	Embargo preventivo dos bens dos procesados "en cantidade suficiente a cubrir la de CUATROCIENTAS PESETAS"	Rebelión	Absolución		Emigrado
		1936/7/20	1936/9/25	Embargo preventivo dos bens dos procesados "en cantidade suficiente a cubrir la de CUATROCIENTAS PESETAS"	Rebelión	Cárcere	Penal de San Cristovo, Pamplona	Excarcelado o 1940/9/12
Tentente Alcalde		1936/7/20	1936/9/25	Embargo preventivo dos bens dos procesados "en cantidade suficiente a cubrir la de cuatrocientas pesetas"	Rebelión	Absolución		
Concelleiro		1936/7/23			Excitación á rebelión			Fuxido
Concelleiro		1936/7/23	1936/11/12		Excitación á rebelión	Cárcere	Prisión de Bilbao e Hospital Penal de Segovia	Excarcelado o 1940/8/26
		1936/8/13	1936/10/02	Sobresemento provisional	Rebelión			
		1936/7/20	1936/10/01	Sobresemento provisional	Rebelión			
		1936/7/20	1937/2/05	Sobresemento provisional	Auxilio á rebelión			
		1936/7/20	1937/2/05	Sobresemento provisional	Auxilio á rebelión			
		1936/7/20	1937/2/05	Trámites en suspensión	Auxilio á rebelión			Fuxido
		1936/7/20	1937/2/05	Sobresemento provisional	Auxilio á rebelión			
		1936/7/20			Tenencia de explosivos			Morto o 1936/10/27
		1936/7/20	1937/2/05	Sobresemento provisional	Auxilio á rebelión			

ANEXO 2. PASEADOS DA VILA E OUTRAS VÍTIMAS		
NOME	APELIDOS	DATA DA MORTE
José	Pereira Costa	19/08/36
Jesús	Rodríguez García	27/01/37
Abilio	Araujo Barbosa	11/02/37
Manuel	Prudencio del Rosario	11/02/37
Jesús		11/02/37
Manuel	Lorenzo Pazos	06/04/37
José María	Barreiro Ferreira	07/06/37
Antonio	Iglesias	22/05/38

ANEXO 3. PASEADOS EN GONDOMAR			
NOME	APELIDOS	DATA DA MORTE	APARICIÓN DO CADÁVERE
Edelmiro	Prado Lago	03/09/36	Monte de Pegonegro
Manuel	Estévez Álvarez	12/09/36	Couso
Edelmiro	García Suárez	14/09/36	Gándara, Vincios.
Jesús	Chaves	18/09/36	Km12 da estrada Porriño Gondomar
Arturo	Fernández Cabaleiro	18/09/36	Gándara, Vincios.
Aladino	García Estévez	22/09/36	Estrada de Porriño a Gondomar, Cela, Mos
Basilio	Rodas Pérez	22/09/36	Estrada de Porriño a Gondomar, Cela, Mos
Manuel	Costas Comesaña	22/09/36	Estrada de Porriño a Gondomar, Cela, Mos
Francisco	Martínez Díaz	24/09/36	Vincios, Tumbio, km 16,4 da estrada Porriño Gondomar
Descoñecido		27/09/36	Vincios, km 17,2 da estrada Porriño Gondomar
Alejandro	Bastos Posada	27/09/36	Agunchos, Vincios
Fernándo	Costas Iglesias	06/10/36	Vichicáns, Vincios
José	Comesaña Pérez	06/10/36	Pasaxe
Antonio	Comesaña Pérez	06/10/36	Pasaxe
Emilio	Giráldez Rodríguez	06/10/36	Pasaxe
Emilio	Comesaña Sobreira	06/10/36	Vichicáns, Vincios
Manuel Enrique	Villar Cimadevila	06/10/36	
Francisco	Salgueiro Hermida	06/10/36	Couso

APARICIÓN DO CADÁVERE	CAUSA DA MORTE
Roteas, San Miguel de Oia	Dun tiro na cabeza
Gondomar	Fractura craneana producida por ferida de arma de fogo de fusil
San Xián, O Rosal	Disparos da Garda Civil
San Xián, O Rosal	Disparos da Garda Civil
San Xián, O Rosal	
Vilasobroso, Mondariz	Feridas producidas por arma de fogo
Morgadáns	Hemorraxia interna de tórax
Pamplona	Morte na fuga do Penal de San Cristóbal

CAUSA DA MORTE	OUTRA INFORMACIÓN
Destrución cerebral por proxectil de arma de fogo	Barbeiro de 32 anos, veciño da Carrasqueira, Coruxo, solteiro, foi enterrado en Gondomar
Destrución cerebral por proxectil de arma de fogo	Taberneiro de 50 anos, veciño de Oia, Pedornes, foi enterrado en Couso
Hemorraxia e destrución de tórax e cráneo por ferida de proxectil de arma de fogo curta	Empregado de 50 anos, veciño de Lavadores, barrio de Caride. Deixou viúva e orfos a nove fillos. Foi enterrado en Vincios
Hemorraxia e destrución cefálica	
Hemorraxia e destrución cefálica	De 33 ou 34 anos, veciño de Tui. Deixou viúva e orfos a dous fillos. Foi enterrado en Vincios.
Feridas producidas por disparos de arma de fogo	
Feridas producidas por disparos de arma de fogo	
Lesións por proxectís de arma de fogo	
Feridas producidas por disparos de arma de fogo	Sereno de 64 anos, veciño do Calvario, Lavadores. Deixou orfos a seis fillos e foi enterrado en Vincios
Hemorraxia interna de tórax e cráneo por ferida de proxectil de arma de fogo curta	De 32 anos, foi enterrado en Vincios
Destrución cerebral por ferida de arma de lume curta	Peón de 32 anos, veciño do barrio da Gándara, Beade, Lavadores. Deixou viúva e orfos a cinco fillos. Foi enterrado en Vincios
Feridas producidas por disparos de arma de fogo	Empregado de 29 anos, era vocal da Sociedade Agraria de Alcabre e veciño da rúa Romil de Vigo. Deixou viúva e foi enterrado en Mañufe
Feridas producidas por disparos de arma de fogo	Albanel de 28 anos, veciño da Garita, Alcabre e secretario da Sociedade Agraria da mesma localidade. Deixou dous fillos orfos e viúva. É enterrado en Mañufe
Feridas producidas por disparos de arma de fogo	Empregado de 32 anos, veciño do Cruceiro, Alcabre e contador da Sociedade Agraria da mesma localidade. Deixou dous fillos orfos e viúva. Foi enterrado en Mañufe
Feridas producidas por disparos de arma de fogo	Empregado de 39 anos, veciño de O Viso, San Pedro da Ramallosa. Deixou dous fillos orfos e foi enterrado en Mañufe
Feridas producidas por disparos de arma de fogo	Carpinteiro de 49 anos, veciño de Alcabre e presidente da Sociedade Agraria da mesma localidade
Feridas producidas por disparos de arma de fogo	Empregado de 40 anos, veciño de Vigo, do barrio do Pino, traballaba no comercio "La innovación" na Porta do Sol de Vigo, era membro da xunta directiva de Vigo da ORGA-PRG. Deixou viúva e foi enterrado en Mañufe
Couso	Labrego de 38 anos, veciño do barrio de Sobreira en Valadares, Vigo

